

НОРМУРОД НОРҚОБИЛОВ

ОВУЛ ОРАЛАГАН БҮРИ

Арлони бўри — Чўнгалла тунда ёғиб ўтган қор юзида қолган изга эргашиб, Беватепа этагига, қон тўкилган ёнбағирликка етиб келганида, қиш офтоби ёйилган, бийдек оппоқ дашт кўзни олар даражада ялтирарди. Тунги совуқ ҳийла тоб ташлаган бўлса-да, тоғ томондан эсаётган изғирин этни аёвсиз чимчилар, бир оздан сўнг бу изғирин кунботишдан қўзғоладиган илиқ ҳаво билан алмашилиб, эрувчанлик бошланар ва дашт файзсиз, яъни олачалпоқ тус оларди. Кечга бориб ҳаво айнимаса, эртаси далада қордан ному-нишон қолмайди. Қиш чилласида қорсиз дашт кўзга жуда хунук кўринади. Айниқса ёввойи жониворлар ёмон кўради бунақа об-ҳавони. Ахир даштда санқиганингда, оёғинг остида қорнинг ғирчиллашига нима етсин. Қорга чўмилишларни-ку асти қўяверасиз. Ҳозир айти қорга чўмиладиган ҳаво эди. Бироқ бу нарса Чўнгалланинг юрагига сифмас, негаки, кутилмаганда у урғочи бўри Оқёлнинг изини йўқотиб, қонли халқобга дуч келиб турарди-да. Қон Оқёлники, аммо жасади кўринмасди. Айти шу нарса Чўнгалланинг ортиқча безовталанишига изн бермасди. Нега деганда, жониворлар то шеригининг жонсиз жасадига дуч келмагунча жудоликка ишонишмайди. Бу хил қон тўкишлар эса ҳар бир йиртқич ҳаётида юз бериб турадиган одатдаги ҳодисадир.

Чўнгаллани хавотирга солган нарса бошқа томонда, яъники ҳидларнинг қоришиқлигида эди. Муздек ҳавода Оқёлнинг таниш ва қадрдон ҳиди билан бир қаторда турли нотаниш ислар, энг даҳшатлиси, инсон иси қалқиб турарди. Табиийки, бу ҳол ҳеч қачон яхшилиқдан дарак бермайди. Бошқа вақт Чўнгалла бу хил ҳидлардан етти чақирим наридан юрган бўларди. Аммо ҳозир бунинг иложи йўқ, нотаниш ҳидлар уни қанчалик хуркитса, ўз навбатида, Оқёлнинг иси шунчалик ўзига чорларди.

Чўнгалла жуфтини саҳардан бери қидиради. Яй-доқ даштда унинг изига рўбарў келганда, тонг ёришганди. Одатда бу вақтда улар бирор ўнгирга кириб олишарди-да, туни билан юриб ҳориган оёқларига ором берардилар. Бироқ Чўнгалла ҳозир буни ўйламасди, тобора ёришаётган далада из бўйлаб йўртишда давом этаркан, бир оздан сўнг жуфтнинг ёқимли бўйи темир ҳидига қориша бошлаганини пайқаб, бирдан сергак тортди. Тўхтаб, тумшугини чўзганча ҳавони ҳидлади. Йўқ, димоғи алдамаган, энди темир ҳидига одам иси ҳам аралашганди. Одам иси сезилмас даражада бўлса-да, Чўнгалла буни тез илғади ва йўлида қопқон мавжудлигини фаҳмалади. Ёмони, Оқёлнинг иси томонга чўзилиб кетганди.

Чўнгалла қадамни тезлатаркан, кўп ўтмай қори топталган майдончага дуч келди. Қопқон юлғун тагига қўйилган бўлиб, темир ва одамнинг бадбўй ҳиди гупуриб турарди. У пишқириб, ҳидлар орасидан жуфтнинг исини қидираркан, кўзи қори топталган майдончадан наридаги изга тушди. Оқёл қопқонни судраганча яна йўлда давом этган, унинг иси ўша издан келарди. Чўнгалла, одатига кўра, кўзига хатарли кўринган майдончадан чаққон сакраб ўтди-да, из бўйлаб кетди. Икки чақиримлардан сўнг бу изга ён томондан яна бир из, эшак изи келиб қўшилганди. Эшак изи Оқёлни Беватепа ёнбағригача таъқиб этиб келиб, сўнг ҳосил бўлган қонли майдонча яқинида бир муддат тик қотган, кейин кирза этик ҳамроҳлигида яна йўлда давом этганди.

Чўнгалла қизиқиш ва хавотир аралаш майдончани синчков кўздан кечираркан, милтиқ дори ҳидини туйди. Димоғи қичишиб, қаттиқ пишқирди. Майдончанинг қай бир бурчида, қор тагида ётган бўш гилза ундаги хавотирни кучайтирган бўлса-да, ортига қайтишни хаёлига келтирмади. Қайтамга даҳшатли жағларини ярим очиб, аста ириллади. Ириллашида разабдан кўра таажжуб оҳанги кучлироқ эди. Шўрлик арлони бўри шубҳали ҳидлар ва чалкаш излар қаршисида танг аҳволда қолганди. У қанчалик ақли ва зийрак бўлмасин, Оқёлнинг яланглиқда қопқонга тушгани-ю, қопқонга маҳкамланган занжир учигаги ғўлани

Беватепагача судраб келиб, оқибат, Салом мерганнинг ўқига дучор бўлганини, турган гап, тўла идрок этмоқдан ожиз эди. Қор бетидаги қон, ҳаводаги турли ҳидлар нохуш ҳолатни англагача-да, аммо бу ҳали ўлим дегани эмасди. Оқёл қай тарзда аразлаб кетган бўлса, шу созда даланинг бирор бурчидан тўсатдан кўриниш беришидан ҳануз умидвор эди.

Мана неча кундирки, Оқёл унинг гуноҳини кечиролмай келарди. Қўшни тўдадаги қанжиққа илакишиб, ўзини бевурд қилиб қўйган Чўнгкаллани яқинига йўлатай қўйганди. Чўнгкалла унга соядай эргашиб келди. Кечиришини сўраб, ер бўлиб ялинди. Оқёл пинак бузмади, дашту қирда ўз билганича дайиди. Шунгача у Чўнгкалланинг чизган чизигидан чиқмасди. Чўнгкалла, илиқиш пайтларини ҳисобга олмаганда, доим олдинда, Оқёл эса ортда юрарди. Бу хил тартибнинг сабаби шунда эдики, арлони бўри ҳар қандай хавф-хатарни тез илгарди. Масалан, овчилар томонидан қўйилган қопқонларни гоҳо ярим чақиримданоқ сезарди. Қопқон қанчалик усталик билан жойлаштирилмасин, темир ҳиди барибир ер юзига силқиб туради. Чўнгкалла мана шу ҳидниям илғашга қодир эди. У қопқон гумон қилинган ерга сира яқин йўламасди. Оқёл эса, енгилтаклиги боис, бу хил хавфга ортиқча аҳамият бермасди. Иккинчидан, қаватида темирни ражиб ташлашга қодир жуфти ҳалоли турганда йўқбор нарсадан ҳадиксираш не даркор.

Бир сўз билан айтганда, Оқёл ҳийлагина тантиқ эди. Айни шу феъли етди унинг бошига. Кеча тунда у яна ўзбошича дайдиб кетади. Чўнгкаллага идао қилиб, дайдимоқни одат қилиб олганди. Чўнгкалла Яғирқиргача унга эргашиб келди-да, бирдан арази тутиб қолди. «Қачонгача изингдан ялиниб юраман!» Тантиқ бўри унга эътибор бермай пастта энади. Чўнгкалла қир тепасида қолади.

Қўшни тўдадаги урғочи бўри — Узунтумшукқа илакишганидан Оқёлнинг олдида ўзини айбдор санамасди у. Шунчаки тўдабоши Чиноқдан ўчини олганди. Нимага деганда, кўнглидаги адовати ҳали эскириб улгурмаган, яъники икки йил бурун тўдадан шармандаларча қувилганидан ҳали-ҳануз қаҳру ғазабда келарди.

Ўшанда Узунтумшукнинг Чиноққа даҳлдорлигини билса-да, урғочи бўрининг ғамзали «қўз сузиш»ларидан ўзини тийиб туролмаганди. Қанжиққа суйкалиб, висол онларини сурмоққа улгуради ва натижада Чиноқнинг аёвсиз таловлари остида тўдани тарк этмоққа мажбур бўлади. У пайтда Чўнгкала тўла кучга кирмаган, тўдабошининг қаҳрига бардош беролмайди.

Ҳафта бурун тоғ томондан тушиб келган ўша собиқ тўдага кўзи тушгач, Чўнгкалланинг эски алами қўзғолади, атай Узунтумшукқа илакишади. Чиноқнинг аламини келтириб, урғочи бўри атрофида айланиб-ўрғилади. Кейин рашк ва ғазабдан қутуриб ўзига ташланган тўдабошининг бошлаб адабини беради-да, ўзга қанжиқнинг ҳидини буруқтириб Оқёлнинг ёнига қайтади. Бироқ Оқёл уни кечирмади. Аввалига бир майдон юмма талади. Сўнг юз ўғирди. Чўнгкала адоват майлига бўйсуниб, бу ишга қўл урганини англатишга беҳуда уринди. Оқёл тушунмоқни хаёлига келтирмади. Ортидан ялинтириб юраверди. Кеча тунда Чўнгкалланинг ялиниши аразга айланганига парво ҳам қилмади. Билади, арлони бўрининг бу хил тумшайишлари узоққа бормайди. Ҳализамон ортидан соядай етиб келади. Аммо бу сафар Чўнгкалланинг иззат-нафси тузуккина лат еган эканми, тунда Яғирқирдан нарига ўтмади. Тундалиқ санқишга хоҳиш сезмай, ўнғирда ғужанак бўлиб ётди. Аммо саҳарга яқин юраги хавотир сезиб, аста ташқарилади. Оқёлнинг изини олиб, уни қидириб топмоқни истади. Бироқ тунда ёққан қор Оқёлни гўё ер юзидан супуриб ташлагандай — на изи, на ҳиди бор эди.

У таваккал қидирмоққа тушди. Аввалига қир этагидаги қўра теварагини бир айланиб чиқди. Биладики, Оқёл қўйларни эрмакка бўғизлаб туришни хуш кўради. Ёлғиз унинг бу ишга журъати етмаслигини ичдан сезиб турса-да, гумонга эргашган қўйи, Оқёлни қидиришда давом этди. У қўрадаги итларнинг юрагига қутқу солиб, қирдан даштга энаркан, яйдоқ кенгликда нима қиларини билмай, бир муддат тик қотди. Бунга сари юрагидаги хавотир кучая борди. Даштда Оқёлни қидириб топмоқ, фарамдан игнани қидиришдек бир гап эди. Боз устига, ўлгудек енгилтак Оқёлнинг хаёлига

нималар келмайди дейсиз. Аҳмоқона истакка бўйсуниб, ёлғиз ўзи қишлоққа энган бўлишим мумкин. Қонга ташна қилиб юборадиган қилиқлари сероб унинг. Ҳай-ҳайлаб турмасанг, ҳаволаниб кетиб, бирор балога йўлиқиши ҳеч гап эмас. Шу пайтгача Чўнгкала уни ҳар неки бало-қазодан асраб келарди. Энди у ёлғиз, қаерларда санқиб юрган экан? Ишқилиб қишлоққа энмаган бўлсинда, у ерда итлардан ташқари, қўлига яроқ тутган одамлар бор. Улар қўлидаги нарсаси билан узоқдан турибоқ «тишлаб» олаверадилар. Шу боис, қишлоққа энган бўрилар итлар овози орасидан инсон товушини илғамоққа уринади. Одам овози чиққан ердан тезроқ кетмоққа интилишади.

Чўнгкала узоқдаги қишлоққа диққатла боқаркан, тонг ёришганига қарамай, ички бир истак етовида ўша томонга йўл тортди. У гоҳ искаланиб, гоҳ тумшугини олдинга чўзганча олға интиларкан, дала ярмида Оқёлнинг кўндаланг тушган изларига рўбарў келди. Чамаси, Оқёл қуйидаги дарё ўзанидан кичик қирни қоралаб юрганди. Кичик қир йўналиши хавфли бўлиб, негадир қопқонлар кўпроқ ўша томонга қўйиларди. Чўнгкала уни бу хавфдан кўп бор огоҳ этган. Бунни қарангки, худди аччиқ қилгандай, Оқёл ўша томонга йўл тортганди. Изидан ички ланжлиги, бемақсад тенгитётганлиги яққол сезилиб турарди. Унинг бу ҳолати қопқонга тушгунга қадар давом этиб, ундан у ёғига гўлани судраганча жонталвасасида ҳаракатланганди. Қон сачраган ерда Оқёлнинг изи бутунлай ўчган бўлса-да, аммо ҳиди қишлоқ томон чўзилган инсон ва эшак изига эргашиб кетганди.

Чўнгкала ёввойи жониворларга хос синчковлик билан топталган қор юзини, тўкилган қонни обдон ҳидларкан, кутилмаганда елка жунлари тикрайганча, эшак ва инсон изидан жадал йўлга тушди.

У салдан сўнг номаълум шаклдаги яна бир изга дуч келди. Бунинг нималигига фаҳми етмаган бўлса-да, аммо Оқёлнинг иси ўша изларда маҳкам мухрланиб қолганини пайқади. Бу эшакка кўндаланг ортилган Оқёлнинг қорда судралган думидан қолган излар эди.

Чўнгкала қишлоқ яқинидаги човроқ тепаликка етгач, ортиқ издан юрмади. Вазиятни ўрганмоқ ниятида

бамисоли соядай сирғалиб, тепаликка ўрлади. Энди унинг димоғини қишлоқ ҳиди — тутун, тезак, пичан ва яна қандайдир ёд ҳидлар қитиқларди. Ёввойи йиртқич учун дунёда бундан бадбўй ҳид йўқ... Бахтига аччиқ изғирин қаршидан эсар ва шу сабаб қишлоқ итлари ҳозирча жим эди. У улкан бошини бақувват оёқлари устига жойлаштириб, қишлоқни жиддий кузатаркан, кулбет эшак устида кўндаланг чўзилиб ётган Оқёлни тез илғади. Ундан атиги ўн беш-йигирма дақиқа бурун қишлоққа етиб, ўзи билмаган ҳолда даҳшатли ўлим чангалидан омон қолган Салом мерган этакдаги майдончада керилганча, одамларнинг ҳадяси-ни қабул қиларди. Иримкаш одамлар атаганларини унга беришаркан, сал шошқалоқ, сал ҳадикли ҳаракат билан бўрининг тирноқларини кесиб олишар, баъзилари тишини қоқиб олиш тараддусида эди. Бўрининг қўлга туширилиши қишлоқда фавқулодда ҳодисалардан бири саналарди. Шу боис, унинг атрофига одамлар йиғилганди.

Турган гап, бу манзара Чўнгкала учун тушуниксиз эди. Эшак устида қимир этмай ётган Оқёлнинг ҳолатидан таажжубда эди, холос. Бироқ кўмакка бормоқнинг ҳеч қандай имкони йўқ. Чўнгкала қанчалик ёвқур бўлмасин, барча жонзодлар каби одам боласидан қаттиқ ҳайиқарди.

Салом мерган қишлоқдошларининг ҳадяларини хушнуд қабул қилишда давом этаркан, шу тобда ўзига ажал тимсоли кўз тикиб турганини хаёлига келтирмасди. У мақтовлардан маст, ҳадялардан бахтиёр эди. Даштдаги тулки-ю қуёнларга қирон келтирувчи бу кимса бўрини илк бор қўлга тушириши эди. Агар Оқёл қопқонга тушиб қолмаганда, бу иш икки дунёда ҳам унинг қўлидан келмасди. Ҳозир у қопқонни хуржун кўзига ташлаб қўйиб, жондорни отиб олдим, дея оғиз кўпиртирарди. Аммо кишиларга бўрининг қай тарзда қўлга тушганлигининг ҳеч аҳамияти йўқ, уларни йиртқичнинг тирноқлари ва тишлари қизиқтирарди. Кимдир бўри тирноғини боласининг бешигига осадди, биров эса ундан тумор ўрнида фойдаланади. Эмиш-ки, бўри тирноғи ҳар хил инс-жинслардан асрармиш ва кишига омад келтирармиш.

Умрида бўри отмаган Салом мерган ҳар қиш чилласида бисотидаги бир нечта бўри қопқонни даштга қўяди. Бироқ не умидлар билан қўйилган бу қопқонларга бўри ўрнига тулки тушиб туради. Қопқонга нима тушиши унинг учун фарқсиз, муҳими нимадир тушиб турса бас. Салом мерганга ўлжадан ҳам кўра, қопқонлардан хабар олиш олдидан юрагида уйғонадиган ҳаяжон кўпроқ қадрли. Худди қимор ўйнаётган кишидек бунақа пайтда у қаттиқ энтикади, қалтирайди, титрайди. Қопқонга яқинлашгач эса, хоҳ ўлжа тушган, хоҳ тушмаган бўлсин, ундаги ҳаяжон учади, алланечук хотиржам тортади у.

Энг қизиғи, бугун тонгда қопқонлардан хабар олиш хаёлида ҳам йўқ эди. Қўтондаги оғайнисини кўриш ниятида йўлга чиққанди. Тушида оғайниси бўри билан олишиб юрганмиш. Хавотирда йўлга чиқиб, қор устидаги ғалати изни кўраркан, бу сафар қопқонга йирик жонзод тушганини сизди. Синчков боқиб, ғўла мололаган қорда бўри изларини кўраркан, қийқиради. Шу қийқиришда оғайнисини ҳам эсдан чиқариб, бўри изидан юрганди...

Бу орада Салом мерган таомилга биноан қишлоқни бир айланиб чиқди-да, сўнг ҳовлисига ўтди. Чўнгқалла қишлоқ четидаги бу хонадонни яхшилаб эслаб қолди. Салом мерган, чўнтагига пул тушган эмасми, жўраларини сийлагани гузарга жўнади.

* * *

Чўнгқалла қишлоққа энишни хаёлига ҳам келтирмади. Одатда, йиртқич зоти қанчалик ёвқир бўлмасин, кундузлари қишлоққа ораламоққа журъат этавермайди. Бунинг учун ё қутурган, ё боласидан жуда бўлмоғи керак. Ҳатто боласидан ажраган бўриям кундузи таваккал қилишдан кўра, тунни кутмоқни маъқул кўради. Тун жониворларнинг яқин дўсти, жонажон ўртоғи. Тунда жониворлар чин маънода яшайди. Тумшуғи кўмагида теварагини қуршаган ҳидлар воситаси ила дунёни тасаввур этади, шунга қараб ҳаракатланади. Намчил тумшуғи жонивор учун кўздан зиёда аъзо ҳисобланади. Кўз фақат кўради. Димоқ эса илғайди. Қайда ғаниму, қайда хўрак — буни фақат

тумшукқина аниқлайди. Масалан, Чўнгалла бугун жуфти ҳалолени тумшуғи кўмагида топди. Из ҳамиша чалғитади, ҳид эса ҳеч қачон алдамайди. Мана энди у тепалиқда четдаги ҳовлига кўз тикканча ербағирлаб ётибди. Ҳовли юзида аёллар гимирсиб юрарди. Ғўза-поя ғарами биқинида каттакон малла ит чўзилиб ётибди. Бу итнинг унга мушукчалик аҳамияти йўқ. Бу хил итларнинг суробини бирпасда тўғрилаб кўяди. Аммо одам боласи ит эмас, у билан жуда эҳтиёт бўлмоқ лозим.

Бу юртда қордан кейин албатта илиқ қуёш юз кўрсатади. Тунда ёққан қор кўпинча пешинга бориб эрий бошлайди. Ердан ҳовур кўтарилиб, ҳавони нам-хуш ҳид тутайди. Кечга бориб тоғ томондан изғирин кўзғалиб, аёз қисади-да, ер тарашадек музлайди. Бўри зоти аёзли тунни хуш кўради. Эрувчанлик уларга ун-чалик ўтиришмайди.

Чўнгалла бетайин ел йўналишини ўзгартириб, ортидан эсмагунча тепалиқда ерга бағрини бериб ёта-верди. Бўри исини олган қишлоқ итларига жон кирди. Чўнгалла кетмоқ лозимлигини англади. Сал ҳаялласа кишилар сергак тортишини ички бир сезги билан англаб, изига бурилди-да, эрий бошлаган қорни бир-бир босиб, аста кета бошлади. Улкан боши эгилган, кўзларига лоқайд бир ифода қўнган кўйи, йўртишдан тийилиб йўлда давом этаркан, олисдаги хашак ғарамини қора тортди. Ғарамни ёнлаб ўтиб қирга ўрламоқни кўзлади. Уни итларга ошқор этган беқарор ел энди ўнг ёнидан эсмоқда эди. Елнинг бетайинлиги жониворлар учун гоҳо ғанимдан хавфлироқдир. Бунақа вақтда жониворларнинг учинчи кўзи — тумшуғи ожиз қолади. Йиртқич кўз ва қулоғига таяниб иш кўра бошлайди.

У ғарам ортидан чиқиб келаётган Норқул чолни қадам сасиданоқ илғайди. Бир қарорга келгунча бўлмай, у эшак минган қоровулга рўбарў бўлди. Оралиқ элик-олтмиш одим. Бўри учун бир забтлик масофа бу. Чолнинг бахтига, Чўнгаллада ҳамлага мойиллик йўқ эди. Ўз навбатида, Норқул чол ҳам ўзини йўқотмади. Чап қўлини, кўзи ўзига тикилиб турган бўрида, хуржун кўзига юбориб, темирқозиқни олди-да, ўнг қўли-

даги пичоқ сиртини унга урди. Темир саси бўри зоти-га ҳеч қачон ёқмайди. Ёқимсиз бу товуш замирида ҳамиша бирор хавф яширин бўлади.

У ҳозир ҳам темир товушидан кўрқиб, йўлни ўннга солди. Ўзи истамаган ҳолда қон халқоби томон юрди. Оқёлнинг ҳиди қон доғларидагина қолган, издаги исларини ел олиб кетганди. Яйдоқ даштда ҳиднинг сақланиши қийин. Шунга қарамай, Чўнгкалла айрим ҳидларни фарқлай билди. Аммо бундан кўнгли орайиш топмади. Ёлғизлиги қор қилиб, ички бир дард билан ёнгишиб юборди. Бу нидода жудолик алами эмас, ёлғизлик мавжуд эди. Оқёлдан жудо бўлганини у ҳануз хаёлига келтирмасди. Оқёл шунчаки банди, бандини эса қутқармоқ керак. Ҳамма гап шундаки, бу юмуш фақат тундагина адо этилади. Негаки, тун дўст, кундуз эса ёв... Халос этмоқ тадбирида Чўнгкалла бир сафар қатнашган. Тўдабоши Чиноқ бошчилигида тўдадаги она бўрилардан бирининг болаларини қутқармоқ ишида иштирок этганди. Ўшанда Чиноқ уни кексароқ бир бўри билан пистирмада қолдириб, ўзи уч бўри билан қоронғи тун қаърига ғойиб бўлиб, салдан сўнг бўриваччаларни эргаштириб қайтганди. Чўнгкалла у пайтда тўдабоши билан яхши эди. Ўшанда Чиноқ бўриваччаларни ертўласимон камардан ҳийла билан олиб чиққанидан беҳабар бўлса-да, одам боласи томонидан банди қилинган жонивор ўлмаслигини хотирига маҳкам муҳраб олганди. Унинг ҳозирги хотиржамлиги шундан эди.

Чўнгкалла мунг тўла кўзларини теваракка тикаркан, юраги ёлғизликдан ўртанаётганини сезди. У Оқёлнинг эркаланишларини кўмсамоқда эди. Оқёл суйкалишларнинг жонини киритарди. Баъзида ўзи ҳам эркалаб қоларди. Узун ва иссиқ тилини эшиб, шунақанги ялаб-юлқардики, бу лаззатдан шўрлик Чўнгкалланинг эси оғиб қолай дерди. Бу хил ҳолат кам бўлса-да, ҳар ҳолда бўлиб турарди. Шу тобда у Оқёлнинг биргина лаб-лунжини ялаш учун жонидан кечишга ҳам тайёр эди. Афсус, у қаватида эмас, одамлар орасида. Одамлар орасида у нима қилаяпти, Чўнгкалла ҳеч тасаввурига сиғдиrolмасди. Назарида, у баҳузур чўзилиб ётгандек эди.

Оқёл азалдан ётоқлагич эди. Кундузлари Қўштепа биқинидаги ўнгирдан чиққиси келмасди. Оқёл ичкарида, гоҳо эса ин оғзидаги соз тупроқ устида чўзилиб ётарди. Чўнгкаланинг жойи ҳамиша бир ерда, индан сал наридаги қизғиш харсанг ости бўларди. Бу ердан чор-атроф кафтдагидек кўзга ташланиб турар, фирфир шабада эса теварақдаги ҳаракатдан тинимсиз бохабар этиб турарди. Чўнгкала узокдаги подадан, дашт-ни кесиб ўтаётган отлиқдан, ўлаксахўр қушлар хомталаш қилаётган жардаги сигир жасаидан, даланинг қайси бир бурчидан патилаб ўтиб бораётган трактордан, чўнтагида уч-тўрт ўқ билан каптар овига чиққан ношуд ўсмир овчининг қаерда ҳаракатланаётганидан ел орқали хабар топарди. Унинг намчил тумшуғи ором нима, билмасди. Маза-маза, Оқёлга маза эди. Кундузлари уйқудан бош кўтармасди. Аммо тунлари оч арвоҳдай изгирди. Гоҳо эса кундузлариям жин теккандай қутуриб қоларди. Бу энди йил фаслига-ю, Оқёлнинг кайфиятига боғлиқ эди. Оқёл худди шамолдек беқарор эди. Қорни тўқлигига қарамай, тақирдан юмронқозиқ тутгандек, жар ичи қолиб, яйдоқдан йўртиб қоладими-ей. Гоҳо эса ажал билан очиқдан-очиқ ўйнашарди. Бу энди унинг довюраклигидан эмас, инжиқлиги туфайли эди. Қаватида қоядай мустаҳкам ҳимоячиси бор айрим жониворлар кўп қолларда ўзларини аҳмоқона тутадилар. Қисқаси, Оқёлнинг курақда турмайдиган қилиқлари сероб эди. Гарданидаги бир тутам опшоқ туки-ёли ҳам ўша бетизгин қилиқларидан бирининг самараси эди. Ҳеч бир эҳтиёжсиз сурув оралаб, улкан итнинг чангалига тушганида, у ғўргина бир жонивор эди. Тўдадаги бўрилар торгина узанда салқинланиб ётишганида, у олисдаги сурувни қора тортади. Мақсад ноаниқ, тикрайган қорага алаҳсиб, сурувга жуда яқин борганини сезмай қолади. Йилнинг бу фаслида бўри зотининг сурув билан умуман иши бўлмасди. Шунинг учун чўпон хотиржам, итлар эса ярим пинақда эди. У панадан туриб қўйларни кузатаркан, унда қон тўкиш истаги бош кўтаради ва теваракни ўрганмай туриб, ҳужумга ўтади. Оқибат, ўлжага етмай, улкан итнинг чангалига тушади. Ўшанда у тасодифан омон қоларкан, гарданидан жуда қаттиқ

яраланганди. Кейинчалик ўша яраланган еридан оп-поқ тук ўсиб чиқади. Шунинг учун маҳаллий чўпонлар уни «Оқёл» деб атайдилар.

Чўнгкала унинг барча қилиқлари-ю инжиқликларига тоқат билан чидайди. У уйқуда кезлари яқинига йўламайди. Эркалагиси келса, бошдан-оёқ ялаб-юлқиб чиқади. Чарслиги тутса, тошлар орасидан паноҳ топади. Аразласа, пойи-патак бўлмоққа тиришади. Билсаки, ўша дамлар энг бахтли дақиқалар экан. Эндликда эса ёлғизлик яғринидан босиб, ерга қапиштириб ташламоқда.

У ич-ичидан инграмоққа тушди. Бу сас юрагининг туб-тубидан силқиб, бўғзи томон кўрғошин янглиғ ғалати бир залвор ва оғриқ билан силжиётган дард эди. Бу хил дард ҳамиша жониворнинг хоҳиш-иродасидан устивор келади. Бунақа пайтда жонивор умидга таяниб, илинжга суянмоқ истайди. Бироқ юракка суқилиб кирган дард ўта шафқатсиз, тирик вужуднинг бағрини ўпириб, суягини қақшатишда давом этади. Оқибат, умид ва илинж парда ортида қолиб, уларнинг тарҳигина кўзга чалинади. Ушбу тарҳ халоскор, акс ҳолда дард қаршисида ёлғиз қолган жоннинг ҳалокатга юз тутиши ҳеч гап эмас.

Чўнгкала теваракка ғамгин кўз соларкан, бағрини ўртаётган дарднинг танишлигини туйди. У ҳозиргидек ҳолатни тўдадан ҳайдалганда ҳис этганди. Ўшанда Узунтумшукнинг атрофида ўралишаркан, унинг учун барча азобларга тайёрдек эди. Шу боис, Чиноққа мардона бет бўлганди.

Кун булутли эди. Ҳаводан қор ҳиди анқир, аччиқ шамолда тебранаётган юлғунзордан чиққан бўрилар галаси чоғроққина тақир яланглиқда тўхтайди. Тўдадан ажраган икки бўри яланглик ўртасида юзлашади. Чиноқ, тишларини даҳшатли иржайтириб, чамаси шундай дейди: «Эсингни йиғ, бола, чатоқ қиламан!» Чўнгкаланинг қуловига гап кирмайди, ўрликда давом этади: «Шуни деганман, шуни дея ўламан!» Чиноқ яна оғирлик қилади. Бироқ Чўнгкала барибир гапга юрмайди. Шундан сўнг олатасир олишув бошланади. Чиноқ кучли эди. Чўнгкала ҳам ундан қолишмасликка тиришади. Аммо унинг қаршилиги узоққа бормади.

Жанг давомида тасодифан кўзи гала орасида турган Узунтумшукқа тушиб қолади. «Маҳбуба»си ўта лоқайд эди. Чўнгалла ўладими, қоладими гўё иши йўқдек эди. Аслида ёввойи табиатнинг қонуни шу — жон талашаётганлар то жанг бир ёқлик бўлмагунча илиқликдан йироқ тутилади. Сўнг бор эътибор фолибга қаратилиб, мағлуб бутунлай назардан қолади. Аммо Чўнгалла бу қонунга зид ўлароқ, Узунтумшукдан ҳайрихоҳлик кутарди, меҳр кутарди. Бунинг аксини кўргач, бирдан унинг ғайрати сўниб, Чиноқнинг аёвсиз таловлари остида тўдани шармандаларча тарк этади. Тўдадан ҳайдалгач, у Қизилқояда уч кун ғам чекиб ётди. Ички дарди бўғзига тикилиб, у ўлмоқ истади. Бироқ тирикликнинг ўз қонуниятлари бор ва у жониворнинг нафси орқали ўз ҳукмини ўтказади. Ўлмоқ, истаган Чўнгалла емиш илинжида ўрнидан қўзғолганини билмай қолади. Оёққа қалқиб, секин-аста ўзига келаркан, аждодлари таомилига бўйсуниб, дўнгда чўнқаяди. Хазин, ниҳоятда хазин оҳангда ув тортади. Ув тортаркан, негадир қулоғини динг қилади. Ерга, кўкка ва яна ерга тикилади. Аммо у билан на кўкнинг иши бор эди, на ернинг. Аччиқ изғирин ўз майлида эсар, қорамтир булутлар осмон бўйлаб оғир силжир, оёқлари остидаги замин ўша-ўша сокин ва бепарво эди-ки, дард деганлари теварагини қуршаган оламда эмас, юракда яшашлигини у гўё фавқулодда англаб етгандай бўлади. Бунга сари у нидога зўр беради. Бироқ ув тортмоқ учун ҳам куч даркор, мадор даркор. Бу нарсага эса фақат нафс орқалигина эришилади. У заруриятга бўйсунган ҳолда емишга оғиз уради. Нафс уни ўлимдан асраб қолади.

Чўнгалла тўдабошига кек сақлаган ҳолда ёлғиз яшай бошлади. Тўда илиқ-иссиқ кунлар бошланиши билан тоққа кетиб, бу томонга қиш олди энарди. Чўнгалла эса қишин-ёзин даштда яшарди, қирда дайдириди. Тўда қуйига энган кезлари майдони торайиб, ўз ҳудудида сизиндига ўхшаб қоларди. Бу эса тўдабошига нисбатан адоватини янада кучайтирарди.

У ҳар сафар даштга энган тўдадан узоқлашар экан, жисмига қулоқ тутарди. Ҳали кучга тўлмаганини сезгач эса, тўқнашувни кейинга сурарди.

Чўнгкала Оқёлни учратмагунча мана шу тарзда ёлғиз яшади. Энди у йўқ. Ёлғизлик ўзини кўз-кўз қилиб, бор бўйича қаршисида турарди. Бироқ у буни пайқамас, уни ҳам кўланкаси сифатида қабул этиб, тезроқ тун чўкишини илҳақ кутарди. Тун унинг ягона илинжи, фақат угина Оқёлни қайтариб бера олиши мумкин.

У қишлоқ тарафдан келаётган трактор овозини хушламай, ўнгир томон юрди. Ўчакишгандай қиш офтоби кўқда бемалол сайр этар, унинг тафтидан қорлар эриб, даштни енгил ҳовур қоплаганди.

* * *

Қиш осмони юдузларга тўлган чоғда Чўнгкала қирдаги ўнгирда эди. Табиатдан у жуда ҳаракатчан эди. Қорни тўйган кезлари оёқ узатмаса, қолган вақт тентигани тентиганди. Қаватида Оқёл, уларнинг бу хил тентишлари ҳамиша бирор мақсадга йўналтирилган бўларди. Худди инсонлардек, жониворлар ҳам бу дунё икир-чикирларига кўмилган ҳолда умргузаронлик қилишади. Одамлардек қўшнилари, яъни қўшни тўда бўрилари билан «сан-ман»га бориб туришади. Қиш олди бошқа бўрилар тўдага бирлашганда, улар ёлғизликни абзал биларди. Бунга биринчидан, Чўнгкаланинг ўз қудратига ишончи сабаб бўлса, иккинчидан, у ўлгудек рашкчи эди. Оқёлни тиккайган хасдан ҳам қизғанарди. Қиш чилласида бир қанжиққа ўнлаб бўрилар илакишганда, Оқёл ёлғиз унга даҳлдорлигича қоларди. Аммо бу осон кечмасди. Оқёлни ҳидини олган ўзга бўрилар қўноққа келарди. Чўнгкала уларни дўнгда қаршиларди. Бунинг эгаси бор, деган йўсинда гўддайиб турарди. Бундайроқ бўрилар иссиғи борида жуфтакни ростлаб қоларди. Дадилроқлари эса дўнгда ирилаб турган Чўнгкаладан кўз қирини узмаган кўйи офтобрўёда чўзилиб ётган Оқёл томонга интилишда давом этарди. Унга етмоққа бир неча одим қолганда, дўнгдан кўчган «қуюн» келгинди бўрининг нақ тумшуғи тагида пайдо бўларди. Итдан фарқли ўлароқ, бўри зоти жиззакиланмайди. Човут солмоқдан аввал яна бир карра мурасага ундаб кўради. Сурбет жонивор шунда ҳам инсофга келмаса, ана унда кўринг талатўп-

ни... Энг қизиғи, Оқёл бу қирғинбаротта лоқайд қарайди. Қўлингдан келса, бошимни қўриқла, дегандай Чўнгкаллага кўпда илтифот кўрсатавермайди. Сирасини айтганда, қаҳри жуда қаттиқ унинг. Омонсиз олишувларда жароҳат топган жуфтини кўпда сийлавермасди. Негаки, Чўнгкалланинг барча ҳаракатлари ҳам унга ёқавермасди. У хушомад истарди. Ўзга бўриларнинг юрагига ўт ёқмоқ учун турли қилиқлар қилмоқни хоҳларди. Изидан ўнлаб бўриларнинг соядай эргашишларини хуш кўрарди. Бироқ Чўнгкалла унинг хоҳишларига йўл қўймасди. Бирор бўрига қийшанглаганини сезса, яғрин жунлари тикрайиб, тириклайин еб қўйиш даражасига етарди. Шу боис, Оқёл ундан жуда ҳайиқар, ўз навбатида, телба кўнгли истакларига йўл бермагани учун гоҳо жуда ёмон кўриб кетарди, илтифотидан йироқ тутарди уни.

Шунга қарамай, Чўнгкалланинг айрим одатларини жуда яхши кўрарди. Масалан, Чўнгкалла айрим жинсдошларидек жангда кўтармалик қилмас, ҳар неки балони бағоят чаптастлигу хотиржамлик билан барта раф етарди. Бунақа пайтда у жуда кўркам тус оларди. Ҳар бир тукидан виқор ва жиддият акс этиб турарди. Шунда Оқёлнинг бирдан меҳри жўшиб қоларди-да, Чўнгкаллани ялаб-юлқимоққа тушарди. Харсангдай чўнг турган арлони бўри ипақдай майин тортгани сайин Оқёл ўз кучини ҳис етар ва буңдан зимдан ҳаволанарди. Аммо унинг бу кучи жуфти инонини ўзига оғдиришга ярарди, холос. Ташқи хавфда унинг маккорлиги эмас, Чўнгкалланинг кучи ва совуқ ақли асқотарди. Оқёл буни балодай тушунарди. Чўнгкалла жонига аро кирган кезлари, лаби-лунжини ялаб, обдон суярди, суйкаларди.

Бу яхши лаҳзалар эди.

Чўнгкалла бу хил дамларни узоқ, жуда узоқ бўлишини истарди. Мана энди ўнғирда ётаркан, бағри ёлғизликдан ҳувулар, яккалик азоби бутун томирлари бўйлаб изғирди, вужудини тўнглади, юрагини ўртарди. У тезроқ Оқёлнинг васлига етмоқни ўйларди. Бироқ унга етмоқ учун ўзи жуда ёмон кўрадиган қишлоққа энмоғи лозим эди.

Чўнгалла ўнгирдан чиққанда, ой тоғ бошига қўнган, аёз эса чирсилларди. У музлаган қорни босиб, бир текисда йўртиб кетди.

Йўл Тошлибурун орқали ўтарди. Тошлибурунга яқинлашгач, у хиёл тайсалаб турди-да, сўнг йўлни чапга солди. Улкан бурунга ўхшаш қояни айланиб ўта бошлади. Ўша бир текисда йўртишда давом этаркан, Тошлибурунга лоақал қараб қўймади. Ёмон хотиралардан у ҳамиша қочиб яшарди.

Тошлибурунда катта бир фожеа юз берганди. Қоя этагидаги уяларида уларнинг тўрт боласи нобуд бўлганди. Улар чўпонлар томонидан тутунга димиқтириб ўлдирилганди. Чўпонлар улар инини қандй топишган, бу ёлғиз худога аён. Аммо овдан қайтишганда, тўртта-ла боласи ҳам тарашадай қотиб ётарди. Шундан бери у тутун ҳидини жинидан баттар ёмон кўради.

Ўшанда Оқёл роса бўзлаганди. Бир ҳафта болаларини ялаб-юлқиб, оёққа турғазмоққа уринганди. Барча ҳаракатлари бесамар эканлигини англагач эса, ойга қараб увлаганди. Чўнгалла ички бир истакка итоат этиб, қатор ётқизилган болаларининг устига тупроқ сочган. Оқёл унга қаршилиқ кўрсатмаган. Кейин тупроқ уюмини ҳидлаб-ҳидлаб, боши оққан томонга улоғиб кетган. Ўшанда у бемақсад дайдиган, йўлида учраган жонлиқларни тилка-пора қилиб ташлаган. Унинг бу юриши сел урган жарликкача давом этган. Оқёл жар тубидаги соз тупроқда тўрт кун кучала тушиб ётган. Чўнгалла содиқ ёр сифатида жар тубида унинг тинчини қўриган, тунлари овга чиқиб, ўлжа билан қайтган. Бироқ Оқёл хўракка оғиз урмаган.

Оқёл базўр ўзига келиб, ташқарилаганда, ундан қуруқ устихонгина қолганди. Бу фожеа уларни янада жипслаштирди. Шундан буён жониворлар Тошлибурунга яқинлашмайдилар.

Чўнгалла қояни четлаб ўтиб, яйдоқ даштга тушаркан, қадамини бир оз тезлатди. Туннинг ойдинлиги таъбига унча ўтиришмай турарди. Бошқа пайт бу нарса сира фашига тегмасди-ю, лекин ҳозир жуда кўнгли безовта эди.

У қишлоқ этагидаги тутзорга етаркан, тарадудланиб тўхтади. Чўнқайиб ҳавони ҳидлади. Қишлоқ то-

мондан жирканч ислар келар, бу ислар орасида Оқёлнинг қадрдон ҳидини илғаш қийин эди. У кундузи Салом мерганнинг ҳовлисини яхшилаб эслаб қолган эмасми, бир оздан сўнг ўша тарафга соядай сирғалиб жўнади.

У жуда ошиқаётганини бирдан сезиб қолиб, қадамини секинлатди. Теваракни сергак кузатиб, Салом мерганнинг ҳовлисига пусиб яқинлаша бошлади. Турли ҳидлар орасида Оқёлнинг исини базўр илгаркан, қувончдан қалтираб кетди. Аммо у жуда эрта қувонганди. Негаки, унинг йўлида шундай бир тўсиқ мавжуд эдики, Оқёлга етишаман деб ҳар лаҳзада жонидан айрилиб қолиши мумкин эди.

Иссиққина уйда уни Салом мерган кутарди. Атай кутмаётган бўлса-да, ҳар ҳолда милтигини шай қилиб қўйганди. Ўринга ётмай, шундоққина печканинг биқинига чўзила қолганди. Итнинг овозини эшитиши билан ўқдай отилиб чиқиши учун ҳатто этигини ҳам ечмаганди.

Аслида Чўнгкаланинг йўлига кўз тикмоқ унинг хаёлида ҳам йўқ эди. Барига Норқул қоровулнинг гапсўзи сабаб бўлганди. Чолнинг гапига қараганда, Чўнгкала ўта баттол жондор эмиш, айна шу йиртқич унинг изидан тушганмиш, вақтида олдини олмаса, бўғизлаб кетармиш. Унинг касри бошқаларга ҳам уриши мумкин эмиш. Бўри сабаб, улар орасида қаттиққина гап-сўз бўлиб ўтганди.

Норқул қоровул қишлоққа келиб воқеадан хабар топгач, тўғри унинг уйига боради. Уйдан топмай, дўқондан дарақлайди. Эшакдан тушмай, унга дейди:

— Сен, йигит, кўп бетамиз иш қипсан-ку, а?! Йўлда сен отган жондорнинг шеригини кўрдим. Кўзи қонга тўлган, тинч қўймайди у бизни.

Олқишга кўмилиб ўтирган Салом мерган бу замзамадан ҳайрон бўлади. Ахир чоли тушмагур бошқалардек мақташ ўрнига, тўсатдан янмоқда эди-да. Индамаса, ҳаливери чакаги тинадиган эмас, лойга қориб ташлайдиган чоғи бор.

— Ташвишингиз бекор, бобой.— У жилмайишга тиришаркан, кейин бармоғини тўппонча янглиф ўқ-

талиб дейди:— Унинг жазоси битта ўқ-да. Пақ! Тамом — вассалом!

— Отгунингча бутун қишлоқни куйдирмаса деб қўрқаман, — Чол жиндек ҳовуридан тушади. — Ҳалиям бўлса отган жондорингни қишлоқдан йўқот. Изиям, исиям қолмасин.

— Ваҳимангиз ўринсиз.

— Жондорга ишинг тушмаганда, ишинг тушганда бунчалар катта гапирмасдинг, — Чолнинг овозига ташвиш энади. — Фарамга қандай бораман энди. Турқи хунук нарса экан, йўл-пўлда еб қўймаса деб қўрқаман.

— Қўрқсангиз қаватингизга ит олинг.

— Бизди итлар тезакликкаям арзимайди, — Чол гудраниб сўкинади. — Буйтиб ўтирмай, ҳадаҳа даштга чиқ, улгурасан ҳалиям... Қирга кетди. Тошлисойдан борсанг, олдидан кесиб чиқасан. Аммо эҳтиёт бўл, жуда яғриндор нарса экан. Бошиям беўхшов. Жондор эмас, алланимага ўхшаган бир маҳлуқки, турқидан жонинг товонингга тушиб кетади. Лекин кетиши суст, отингни қамчиласанг, бемалол етасан. Эмасам, тунда тинчлик бермайди у.

Салом мерган у айтган маҳобатли бўрини кўз олдига келтиришга беҳуда тиришаркан, тубида озгина ичимлик қолган шишага тикилади, кайфдан кўзлари сузилиб ўтиришган жўраларига бир-бир разм солади. Оғайнилари лоқайд эди. Уларни на даштаги бўри қизиқтирарди, на чолнинг жиғибийрон бўлишлари. Қадаҳ сўзи оғзида қолган йигитнинг, айниқса, хуноби ошганди. Негаки, чиройли нутқ ирод этиб, Салом мерганни яна бир шишага ййдирай деб турганида, чоли тушмагур халақит берганди-да. Салом мерган туриб кетса, зиёфат чала қолиши мумкинлигини сезган йигитлардан бири секин тўнғиллади: «Итни жондор тусмоллаб юрган чиқар бу...»

— Кўрганингиз чинданам жондормиди? — деди Салом мерган шеригининг гапини оғзидан илиб. — Ё итни жондор тусмоллаб юрибсизми?

— Шу ёшимда жондорни итдан фарқласам керак!

— Кундузи жондор қишлоққа доримайди-да, шунинг учун...

- Аввал доримасаям, энди дорийди.
- Доритмаймиз, бово.
- Сендан сўраб ўтиради у.
- Тунда пойлайман.
- Нима, ҳозир борсанг чурранг тушадими?

— Ичганман, қўлим қалтираши мумкин. — Салом мерган ўзи топган баҳонадан қувониб кетди. — Қалтироқ қўл билан жондорнинг изидан тушиб бўлмайди-да.

— Шу қўлинг аввалроқ қалтираса тузук бўларди, — Норқул қоровул тағин ғазабга миңди. — Билиб қўй, жондор молимга зиён етказса, ётиб қолгунимча олишаман сен билан! Отанг раҳматли ошнам эди деб турмайман, қозилашаман. Фарамга ўғри тушсаям сени айбдор қиламан. Сени деб даштда жондорга ем бўлишга тоқатим йўқ, жавоб берасан барига ҳали.

У қоровул чолнинг гапларига кўпда эътибор бермаган бўлсада, барибир кечга томон юрагига ташвиш оралаган ва ҳар эҳтимолга қарши милтиғини шай қилиб қўйганди.

Чўнгкалла ҳовли этагига етиб-етмай, ит уни дарров сезди. Важоҳатли вовуллаши вингшишга айланиб, кетини эшикка берди. Сўнг жонхалпида эшик тирнади. Эгаси ҳовлида пайдо бўлгач эса, қайтадан ботирланди. Ўзича бир неча одим олға интилган бўлди. Томорқаси адоғида ажал шамширидай бўлиб турган Чўнгкаллани Салом мерган тез илғади. Илғаши баробар кетма-кет ўқ узди. Аммо тегизолмади.

Ўша тун Салом мерган уйқу юзини кўрмади. Унинг ҳовлисига яқинлашмоқни эвини қилолмаган Чўнгкалла саҳарга яқин икки уй наридаги кампирнинг қўйларини бўғизлаб кетди.

* * *

Эрталаб қишлоқдан Салом мерган бошлиқ уч отлиқ чиққанда, Чўнгкалла Яғирқояда мунгли бир алфозда чўзилиб ётарди. Тундаги барча ҳаракатлари зое кетганидан жуда аламзада эди у.

Отлиқлар бошда унинг изидан келишди. Қирга яқин қолганда изни йўқотишди. Тунда музлаган олачалпоқ қор устида бўри изини илғаш мушқул эди.

Чўнгалла қирни тарк этмоқни ёки шу атрофдаги бирор пана-пастқамга яширинмоқни хаёлига ҳам келтирмади. Сабаби, отлиқларнинг ҳардамхаёл ҳаракатлариданоқ, улардаги қатъиятсизликни илаб улгурганди. Бундан ташқари, бўрилар кўринган қорадан қочавермайди. Ётган ёки бекинган жойи қулайлигига кўзи етса, яқинлашаётган ёхуд ўтиб бораётган қорани кузатмоқни ва сўнг унинг хатти-ҳаракатига қараб бирор қарорга келмоқни маъқул кўрадилар.

Чўнгалла дастлаб пинак бузмаган бўлса-да, яроқ ҳидини туйгач, бирдан хушёр тортиб, теваракка секин кўз қирини ташлаб қўйди. Яғирқоядан бошланган чуқур жарлик уни ҳар неки балодан халос эта олади. Жарга энса бўлди, одам тугул худосиям топа олмайди. Аммо ҳозирча бунга ҳожат йўқ. Қиргача судралиб келган отлиқлар тақир ерда янада сустлашдилар. Ҳатто минган отларида ҳам бирон бир жўшқин ҳаракатга мойиллик йўқ эди. Одатда, от зоти устидаги чавандознинг руҳиятини тез пайқайди. Шу боис, шўрлик отлар эгаларининг мақсадларини англаёлмай зўр-базўр сурғалишарди.

Ҳақиқатда отлиқлар кишиларнинг қистови билангина даштга ўрлашганди. Тунда қишлоқ оралаган йиртқични учрата олишларини ўйларига ҳам келтиришмасди. Ахир жондор зоти тўнка эмаски, бир жойда қўнқайиб турса. Қордаги алкаш-чалкаш излардан бир нарсани аниқлаш жуда қийин эди. Ўзини уста овчи деб биладиган Салом мерган ҳам бу борада ўта оми эди. Аммо ҳозир у ғоят жиддий эди. Юзидаги ҳар бир мўйидан билафонликка даъвогарлик нуқси акс этиб турарди. У ўзи кутмаган ҳолда тўдабошига айланиб қолган боладек, атрофга виқорли назар солиб келаркан, ортидан келаётган шерикларига нималардир дер, гоҳ от бошини тортиб, қир ўнгириларига синчков тикилиб қоларди. У қайси томонга тикилса, шериклари ҳам ўша тарафга аланглашарди. Шу тобда улар кўринган қорани бўри тахмин қилишга тайёр эдилар. Қани энди, лаънати йиртқич лоп этиб олдиларидан чиқса-ю, қийқиришиб устига от солинса, етса-етишмаса дашт бўйлаб бир майдон қувлашса-да, сўнг улфатла-

рига мақтанишса, яъни бирга ўрни қўшиб роса оғиз кўпиртиришса.

Қишлоқ аҳли уларни тузук йигитлар деб билишади ва шу ваздан отлантиришганди. Кишилар назарида, улар ўлжа билан қайтмоқлари аниқ эди. Аммо одамлар ишонган бу отлиқлар бир-бирига мингашиб кетган қирлар қаршисида ожиз қолишганди. Лаънати жондорни қирнинг қайси бурчидан қидирмоқ керак? Топишган тақдирдаям тутқич берармикан у? Бироқ қишлоқдан катта оғиз билан чиқишган, қуруқ бормоқ уятдек эди. Энг қизиги, қишлоқда ҳаммаси жуда осондек эди. Ташқарилаб, мана энди бу юмушнинг гоят душворлигини фаҳмлаб туришибди. Бу орада Салом мерган шундай бир гап қилдики, оқибат, кўнгилдаги тутун юмшаб, лоқайдлаша бошлаган идрок тийраклашди, эринчоқ нигоҳлар жонланди. Қиртишланмаган ияклар мамнун қашланиб, изғириндан ёрилган лаблар ширин-ширин тамшанди. Совуқ кунда қовурдоқ деганлари зап кетишини ичдан ҳис қилишгани сайин, лаблар бот-бот яланди. Ҳолбуки, Салом мерган қовурдоқ ҳақида гапирмади, деди: «Дашт кесиб, Кўҳна қишлоққача борамиз-да, бирров Зафарникига қўниб ўтамиз». Бор гап шу. Аммо шуни яхши билишадики, Зафар деганлари шунчаки кўндирибгина қўяқолмай, яхшилаб меҳмон қилади. Валдираб-шалдираб дунёнинг гурунги беради.

Салом мерганнинг гапидан сўнг йигитлар мақсадни бутунлай унутишди. Шовқунлаб гаплашмоққа тушдилар. Буни қарангки, бирини Зафарда иши бор экан, яна бирдан Зафар жуда хафа эмиш, нега ҳеч келмайсан деб. Салом мерганнинг гапи эса ҳамманикидан ошиб тушди, юртнинг ташвиши деб буйтиблар совуқда сарсон юрибмиз, истаган хонадонга бош суқиб, бир тишламгина нон емоққа жудаям ҳаққимиз бор. Қолган иккиси бу гапни қизгин маъқулладилар. Лекин тевааракка хушёр тикилмоқни бирортаси ўйламади. Чўнгалла эса уларни бамайлихотир кузатиб ётарди.

Отлиқлар ҳаракатида қатъият зуҳурланганда, Чўнгалла, табиий, тошлар орасидан пойламоқни йиғиштириб, шитобла жарга энган бўларди. Аммо узоқлаб

кетмасди. Негаки, қишлоқда юраги қолган. Қани энди, шамол бўлса-ю қишлоқ томон елса, Оқёлни қидириб топса, лаб-лунжидан тўйиб-тўйиб яласа, сўнг бирга-бирга дашт бўйлаб изғишса, елса, югуришса... Афсус бу истак йўлидаги тўсиқлар шу қадар серобки, унинг ҳар бирида жонидан айрилиб қолиши ҳеч гап эмасди.

Чўнгалла олисда қорайиб турган қишлоқ сари шодон жўнашган отлиқларни кузатиб қоларкан, бирдан жар ичида ҳаракат сезиб, ўша томонга ўтирилди ва кўзи Узунтумшуққа тушди. Унга учта арлони бўри эргашган, негадир улар орасида тўдабоши Чиноқ кўринмасди. Демак, ўша кунги олишувдан сўнг ҳануз ўзига келолмаган, ё нобуд бўлган. Чўнгалла кўнглига ўтиришгани учун Узунтумшуқ уни қидириб келганди. Ўша кунги жангда у одатдагидек, ўзини бепарво тутган бўлса-да, жанг якунида ғолибга майлик изҳор этиб, ербағирлаб керишади, кулоқ қоқиб, кўз сузади. Бироқ аллақачон ўз мақсадига эришиб бўлган Чўнгалла унинг «ғамза»ларини жавобсиз қолдириб, Оқёлнинг қаватига қайтади. Ўша кундан буён улар қайтиб учрашмаганди. Мана энди яна юзма-юз туришибди. Аммо дарди дунёси қоп-қоронғи Чўнгалла унинг ташрифини мутлақо ёқтирмади. Узунтумшуқдан кўз узиб, тобора узоқлашиб бораётган отлиқлар томон боқаркан, кет, деган маънода оҳиста ириллаб қўйди. Бироқ Узунтумшуқ кетмоқни хаёлига ҳам келтирмади. Ортидан эргашган бўриларнинг алами ва ғазабини келтириб, қийшанглаб яқинлашишда давом этди. Орада олисдаги отлиқларга шунчаки бир қараб қўйди. Одатда, илиқиш пайтларида бўрилар ҳушёрликни унутишиб, ҳийла безбетлашади. Унча-бунча қорадан ҳайқишавермайди. Бошқа вақт азалий ва абадий ғаними ҳисобланмиш одамзодга ҳадикла боқадиган жонивор эндиликда анчайин кўз ташлаш билан чекланмоқда эди. Ҳозир унинг бутун хаёли Чўнгаллада эди. Арлони бўрининг рўйхушлик бермаётгани ғашига тегаётган бўлса-да, кўнгил майлига бўйсуниб, унинг лаб-лунжини ютоқиб яламоққа тушди.

Чўнгалла бир зумга унинг асирига айланди. Кўзлари ҳузурдан юмилиб, уни Оқёл дея тасаввур қилди. Бироқ ўртадаги тафовут кучли эди. Оқёлнинг суйишу

суйкалишларида ноз бўларди. Буникада эса очофат бир ишгаҳа мавжуд эди. Айни шу фарқ уни Оқёлнинг ўрнида тасаввур этмоққа изн бермади. Лаб-лунжи бўйлаб майин эшилаётган қайноқ тилдан тортиб, нафас олишигача бегона эди. Бу бегоналик юрагини ўртаётган ёлғизликдан ҳам даҳшатлироқ эди. Бу даҳшат олдида қир паст, дашт кўримсиз туюлиб, у ўзини беихтиёр четга тортди. Бу ҳол Узунтумшуқнинг нафсониятига тегиб, норози вингшиди. Кейин ўзига илҳақ термулиб турган наридаги арлони бўрилар ёнига қайтди. Чўнгкаланинг рашкини қўзғаш ниятида улардан бирига бориб суйкалди.

Чўнгкалла унинг бу қилиғига эътибор ҳам бермади. Дашт томонга ўтирилиб, Оқёлни бағрига яширган қишлоққа ғамгин термулиб қолди. Термулган сари ичичини нимадир таталаб, уни қишлоқ сари ундарди. Бироқ Чўнгкаланинг айни дамдаги душмани — қуёш еру кўкни нурга тўлдириб фалақда сайр этар, унинг уфққа ёнбошлашига ҳали жуда эрта эди. Соғинчдан ичи гупуриб кетаётган жонивор билан офтобнинг неча пуллик иши бор. Чўнгкалла кўкка тумшуқ чўзиб, ночорлигини нидода ифода этмоқ, яъни юрагини бўшатмоқ истади-ю, бироқ кўзи урғочи бўрининг оч нигоҳига тушгач, бу аҳдидан қайтди. Узунтумшуқ «ғамза»ли қараш билан, мени ол, деб турарди. Бир неча кун бурун Чўнгкалла уни олганди. Бузуқ нафсига ва шунингдек, Чиноққа нисбатан ададсиз адоватга бўйсуниб, Узунтумшуққа яқинлашганди. Унда у кўзига бошқача кўринганди. Негаки, қаватида Оқёл, ҳаётдан кўнгли тўқ эди. Тўқлик уни аҳмоқона ишга ундаганди. Эндиликда эса ёнида Оқёл йўқ, ҳувиллаган кўнглини Узунтумшуқ нари турсин, тирикликнинг ўзи ҳам ёри-толмасди.

У барибир беихтиёр увлаб юборди. Юрагидаги дардини яшириб ўтирмади. Сўнг эса, худди жин чалгандай, ошиғич бир ҳолатда қишлоқ томон йўртиб қолди. Турган гап, йиртқичлар унга эргашмади. Минг довюррак бўлма, куппа-кундузи тақир даштда лўкиллаш эси пастликдан ўзга нарса эмаслигини улар яхши билишади. Фақат бир нарсани — Чўнгкаллани бу ҳаракатга ундаган сабабнинг моҳияти хусусида ҳеч балони

билишмасди, аниқроғи, ҳис этишмасди. Айни дамда, унинг бу кетиши арлони бўрилар учун жуда соз бўлди. Бироқ бу ҳолат Узунтумшукқа ёмон таъсир қилди. Иззат-нафси лат еган урғочи бўрининг юрагида унга нисбатан тушуниксиз нимадир уйғонганди. Буни нафрат деб бўлмасди. Ғазабга ҳам яқин йўламасди. Нафрат аралаш муҳаббатга ўхшаш нимадир эди у. Бу нарса уни Чўнгалла сари ундарди. Шунга қарамай, ҳадик ва эҳтиёткорлик кўнгил майилларидан барибир устун келди. Даштга интилган жойида қайта чўқди. Чўнгалладан кўз узмай қоларкан, ўзига суйкалган «хуштор»ларидан бирига қаҳр ила ташланди...

* * *

Оқпанжани далага эргаштириб чиқиб, сўнг уни мавҳ этиш Чўнгалланинг ўйида йўқ эди. Бу ўй тўсатдан миясига келди.

У Узунтумшукнинг қийшанглашларини рад этиб, ўша ички гупуришга бўйсуниб, қишлоққа энаркан, қишлоқ этагидаги чоғроққина тутзорда ўзига келади. Бир вақтлар кенг жой, кенг майдонни эгалаган катта тутзордан шутина қолган бўлиб, у Салом мерганнинг томорқасига анча яқин эди. Бу ердан томорқа-ю ҳовли юзаси кўзга яққол ташланиб турарди. Чўнгалла офтобрўяда чўзилиб ётган итни тез илғади. Оқпанжа деб аталмиш бу жонивор тез орада йўқлик сари йўл олишини билмаган ҳолда баҳузур уйқуни уради.

Оқёл бор жойда унинг бу тахлит бамайлихотир ётишидан Чўнгалла ажаблангандай бўлди. Ҳар ҳолда йиртқичнинг фаҳми шунга етди. Бироқ у бундан ўлимни, жудоликни эмас, ночорликка ўхшаш мавҳум бир ҳолатни кўрди. Оқёл ночор аҳволда қолган. Бўри ожиз қолган ерда ит зоти бепарволашади. Аммо итни бу даражада бепарволикка солган ҳолат не экан? Чўнгалланинг бу ҳақдаги бош қотириши ўтган йилги воқеани эслаш билан ниҳояланди холос. Ўшанда Оқёл Каттажардаги чуқурга тушиб кетганди. Чўнгалла уни қидириб топганда, юқорига сакрайвериб обдон ҳолдан тойган Оқёл чуқур тубида баҳол, бемажол чўзилиб ётган, каттакон дашт тулкиси уни юқоридан томоша қилиб турган экан. Даштда уларни кўриши билан қора-

сини ўчирадиган бу айёр жониворнинг хатти-ҳаракатида мазахли ифода мавжуд бўлиб, у Оқёлнинг чиранишларини менсимай кузатарди. Чўнгкалла тулкини қувлаб юбориб, чуқур лабига келаркан, Оқёлнинг сичқондан хароб ҳолдалигини кўрди. Жуфтининг тепасига ўлим соя солиб турарди. Чуқурга тушиб нобуд бўлган жониворларни у ҳаётида кўп кўргани боис, дастлаб нима қиларини билмай довдираб қолди. Сўнг гингшиганча чуқур лабини айлана бошлади. Оқёлни юқорига ундаб ириллади. Унинг амрига бўйсунган Оқёлнинг навбатдаги сакраши одатдагидек қулаб тушиш билан яқунланди. Чўнгкалла ночор теваракка кўз солди. Дашт ғамгин, қирлар хўмрайган, кўкда ўлак-сахўр қуш пайдо бўлган, адирликда бояги тулки пилдираб кетиб борар, нишаблиқдан унга қарши яна бир тулки тушиб келар... Қисқаси, тириклик чуқурда қолган Оқёлни унутган ҳолда ўз майлида давом этар, Оқёл эса ўша тирикликнинг кенг қанотига илашмоқ ниятида тепага ирғишлар, аммо барча ҳаракатлари бесамар кетмоқда эди.

Чўнгкалла чора қидириб, чуқур лабида ўралашаркан, нажотнинг ўзи бўй кўрсатгандай бўлди. Оёғи остидаги тупроқ кўчиб, чуқур лаби ўпирилиб тушди. Чўнгкалла идрокли жонивор, нажот йўлини тез фаҳмлади ва ўткир тирноқларини юмшоқ ерга ботириб, чуқурга тупроқ соча бошлади. Чуқур лаби тез нишабланди. Ҳар ирғишлаганда чуқур қирғоғига етиб-етмай гурсиллаб қулаб тушаётган Оқёл ишнинг бу ёғини осонгина эплади. У энгил бир сакраш билан чуқурдан қутилиб чиқди.

Чўнгкалла унинг ҳозирги ҳолатини ҳам шунга яқинроқ бир ҳол деб биларди. Оқёлнинг жонсизлигини хаёлига келтирмаган кўйи, Салом мерганнинг ҳовлисига умидвор тикиларкан, бир сас эшитиш умидида қулоғини динг қилди. Бу орада беқарор ел унинг ҳидини итнинг димоғига олиб борди. Бўри исини сезган Оқпанжа ўрнидан сапчиб турганча, жон-жаҳди билан ҳурмоққа тушди. Унга қўшни итлар жўр бўлди. Итлар овозидан далда олган Оқпанжа хиёл олға силжиди. Қаватида улкан малла ит пайдо бўлгач, унинг диллиги янада ошди. Бироқ бу ҳали ҳужумга ўтади

дегани эмасди. Хужумга ўтмоқ учун итлар жамланмоғи ва улар орасидан дадилроғи бошлаб бермоғи лозим эди.

Чўнгкаллани чекинмоқдан ўзга иложи қолмаганди. У итлардан кўз узмаган кўйи, ербағирлаб изига буриларкан, бирдан Оқпанжа тимсолида қаршисида улкан тўсиқ мавжудлигини англаб етгандай бўлди. Оқпанжа тирик экан, у ҳеч қачон Оқёлга етолмайди. Негаки, итнинг эгаси бор, эгасининг эса узоқдан аямай чақиб оладиган яроғи бор. Яроққа дуч келмаслик учун у биринчи галда итнинг овозини ўчирмоғи керак. У тутзорга киришга улгурмай, жамланган итлар ура от қўйдилар. Чўнгкала тутзордан отилиб чиқиб, кенг даштда ўқдек учиб бораркан, кўз қирида ортига кўз солди ва изидан саккиз чоғли ит тушганини кўрди. Оқпанжа энг олдинда, орқароқда малла келарди. Шунда Чўнгкалланинг кўнглига шумлик оралади. Думини чотига қисиб, ўзини кўрққанга солди. Бу эса итларни янада руҳлантириб юборди. Чўнгкала, кўзи ортда, югуришда давом этаркан энг бошда шитобла елиб келаётган Оқпанжанинг ҳар бир ҳаракатини синчков кузатиб борди. Кўнглидаги режасини амалга оширмоққа ҳали сал эрта эди. Итларни янада қутуртирмоқ учун у орада бир-икки мункиб ҳам олди. Бунга сари итлар баттар жазавага минар, ҳатто қаттиқроқ шамол турса, кўрқувдан эгасининг қўйнига кириб кетадиган «Кўнғироқ» лақабли шумшук ит ҳам унинг жонини олмоқ умидида югуриб келарди.

Чўнгкала бўриларча кулди ва ҳаракатини сал секинлатди. Оқпанжанинг қувиб етишига имкон ярата бошлади. Ана у оппоқ панжалари остидан нам тупроқ сочиб тобора яқинлашиб келмоқда. Унинг ҳадиги Малла итдан эди. Агар итлар тенглашса, ўйлаган режасини амалга ошириш мушкул кечарди. Бахтига Оқпанжа янада тезлашиб, итлардан анча илгарилаб кетди ва бир муддатдан сўнг Чўнгкалланинг нақ яғринига оғиз солди. Бироқ тиши рақибининг яғринига етмай, ўзининг бўйни бўрининг даҳшатли жағлари орасига тушиб қолди.

Бу иш шу қадар тез содир бўлдики, не синоат юз берганини на Оқпанжа, на бошқа итлар англай олди.

Чўнгкала шўрлик Оқпанжанинг жасадини даштда қолдириб, илгариларда давом этаркан, пароканда бўлиб қолган итларга қиё ҳам боқмади. Даштни ўқдек кесиб ўтиб, қирлар бағрида кўздан ғойиб бўлди.

* * *

Тунда Чўнгкала томорқа этагида пайдо бўлганида Салом мерган мўла панасида совуқдан дийдираб ўтирарди. У бу кеча қандай бўлмасин Чўнгкаллани отиб ўлдириш ниятида ёнарди. Нега деганда, унинг бошига кутилмаганда жуда катта мукофот қўйилганди. Бу мукофотни қўйларидан ажраб қолган кампирнинг ўғли таклиф этганди. Бу таклиф бошқаларга ҳам маъқул тушиб, ҳар ким ўзича нимадир атаган ва йиғилажак бу маблағга бутун бошли болали сигир сотиб олиш мумкин эди. Билмаган одам бу қадар яқдилликдан қойил қолмоғи тайин. Аслида эса воқеа ўзга йўсинда юз берганди.

Даштдан қуруқ қайтган уч отлик гузарда тўпланишган кишилар қошида хижолатомуз гувраниб туришаркан, кечки изғиринли ҳавода таъна-ю кесатиклар қанот қоқа бошлаганди. Оғзига кучи етган-етмаган уларни нордон сўзлар билан сийламоққа уринаётган бир пайт-да, кампирнинг ўғли галати гап қилиб, барчанинг диққатини ўзига тортади. Даставвал унинг гапини ҳазил деб билишади. Кейин бундай қарашсакки, у сира ҳазил қилаётгани йўқ. Туман марказида ўртача лавозимда ишловчи бу баъда ҳазил-ҳузуддан анча йироқ эди. Буни тасдиқлагандай, у қайта таъкидлади: «Гап шу, ўша жондорни қўлга туширган одам мукофотнинг каттасини мендан олади». Ойда бир-икки қорасини кўрсатадиган бу кимсанинг гапи йиғилганларнинг иззат-нафсига теккандай бўлди. Ким ўзи бу, намунча каттазанглик қилади, нима, унда бор пул бизда йўқми?! Шунда кимдир деди: «Мендан битта қўй!» Уни бошқа биров қувватлади. Кейин яна кимдир... Хуллас, мукофот тайин этилгач, кишилар Салом мерганга юзланишди. Қишлоқнинг кўзга суртган бирдан-бир овчиси шу бўлгач, яна кимдан умид қилишсин. Аммо Салом мерган ҳовлиқмади. У ҳануз мукофотга ишонмай турар ва шу боис, таранг қилган киши бўлди.

Бироқ кампирнинг ўғли, хамир учидан патир, дея қўлига пул тутқазгач, юзи ошган хамирдай ёйилиб, дарров рози бўла қолди.

Тунда пойламоққа итининг ўлими ҳам сабаб бўлганди. Итининг ўлиmidан ҳам кўра кеча тунда ҳовлисига танда қўйган бўрининг кундузи ҳам ҳеч нарсадан ҳайиқмай келиши уни ташвишга солиб қўйганди. Аёлининг гапига қараганда, боши сўпоқдек, жуда хунук жондор эмиш. Демак, тундаги бўрилиги аниқ, Шунга қарамай, агар мукофотнинг дараги бўлмаганида, бу ташвишлар тунда уни ташқарига чиқишига мажбур этолмасди. Кўриши лозим бўлган ягона чораси, яроғини ҳозирлаб қўйиш билан чекланарди, холос. «Салом мерган» деган номи бўлгани билан тулкилардан бошқасига ақли етавермасди. Шу боис, Чўнгалланинг бу қадар тиришқоқлигидан жуда таажжубда эди. Ҳаётида жониворларни кам отмаган, аммо бирорта жониворнинг жуфти қидириб келганини эслаёлмайди. Тўғри, боласи ўғирланган бўрилар жуда тажавузкор келармиш. Боласини қидириб, қишлоқнинг энка-тинкасини чиқариб юборармиш. Аммо жуфтини қидириб келиш... Йўқ, бу жондор эмас, нақ алвастининг ўзи. Кўнгли сезиб турибди, бугун ҳам у албатта келади.

У оёғи остидаги шишадан озгина ароқ хўпларкан, ичимлик деганлари бошдан оларкану, лекин баданни сира иситмаслигини сезгандай бўлди. Ароқни тунда ҳамроҳ бўлади деган умидда дўкондан сотиб олган ва аёлига, итимнинг хунини олмасдан қўймайман, деган эса-да, аслида дарди пул эди. Мукофотнинг салмоғи унга тинчлик бермай қўйганди. Бунинг устига, обрўйни айтмайсиз. Иримкаш одамлар уни қуруқ қўйишмайди, жондорнинг тирноқларини талашиб, унинг чўнтагини қаппайтиришади, худди кечагидай. Бу эса мукофот устига мукофот дегани.

Оёғидан совуқ ўтиб, у бир хаёли уйига кириб, исиниб чиқмоқчи ҳам бўлди. Бироқ бу қилиғи овнинг таомилига тўғри келмаслиги учун бир амаллаб ўзини тийди. Негаки, ўлжаси яқиндир, узоқдир, қимирлашини тез пайқайди. Кейин яқин йўлаб бўпти у.

У ичимлик хўпламоқдан наф йўқлиғи сезгач, яримланган шишани четга қўйди. Ва сўнг бирдан пистир-

мага нега мўлани танлаганига ҳайрон бўлди. Ахир мол-хона биқинидаги фарам орасига кириб олмоқ ҳам мумкин-ку. У гоҳ Оқёлнинг тулупи сақланаётган омбортомга, гоҳ фарам томонга боқаркан, ўзининг соддалигидан кулди. Кейин қўлидаги милтиқни елкасига осиб, оёғи остидаги шишага қўл узатди. Фарамгача бўлган масофа бир неча одим бўлсада, гўё кенг даштда кетаётгандек, эгилиб одимлади. Фарам орасига бамисоли шарпадек сирғалиб кираркан, муздек шиша кафтига ёқмаётгандек, негадир уни кўзига яқинлаштирди ва уят бўлсада, аниқ бир ҳақиқатни идрок этди. Салом мерган чўчиётганди. Шишани йўлдош тутишдан мақсад шу эди. Ахир у яхшигина иримчи, овда деярли ичмайди. Аммо ҳозир шиша қўлидан тушмай қолганди. Баҳонасиям зўр, баданни иситади. Баданни ароқ эмас, ҳаракат иситади. Бироқ ҳозир ҳаракат қилмоқнинг мутлақо имкони йўқ. У ички бир сезги билан Чўнгкаланинг истаган пайтда келиб қолишини аниқ ҳис этиб турарди. Қўлида яроғи бўлса-да, нечундир у чўчиётган эди. Чўнгкала шунчаки бўри эмас, балки алвастига ошнадек эди. Алвастига ошна бўлмаганида, тун қолиб купша-кундузи кўрасига қадам ранжида қилишга ботинмасди. Итини осонгина ўлдириб кетолмасди. Боз устига, қанжигининг тулупи унинг омбортомида сақланаётганини билишини қаранг. Жондор эмас, алвасти у.

Ваҳимали ўйлар исканжасида қолган Салом мерган беихтиёр шишани оғзига олиб борди. Ўзининг журъатсизлигидан ўкингандай чуқур хўрсиниб, ўткир суюқликни лўқиллатиб ютди. Иссиқ уйда, юмшоқ тўшақда мазза қилиб уйқуни ураётган одамларга ҳаваси келди. Кейин, тентак бўлсам керак-да, буйтиб ўтирибман, деган хаёлга борди. Совуқ ва кутиш азоби шу қадар заптига олмоқда эди-ки, у мукофотни ҳам унутта бошлаганди. Бугун кундузи унинг изидан тузукроқ тушмаганидан ўкинмоқда эди. Изига тушгани билан бўри зотини қўлга киритиш осон эмаслигини билиб турса-да, яккаш жон койитишмаганидан жаҳлланмоқда эди.

Бугун кундузи улар Зафарнинг уйи томон йўл олишаркан, ҳар бири йўл бўйи теваракка аланглаб бор-

ган, ўзларича бўрини қидиришган. Аслида эса бир-бирини алдашган ва буни ўзлари ҳам сезиб туришган. Зафарнинг иссиққина меҳмонхонасига жойлашишгач, бўриниям, кишилар олдидаги ваъдасиниям унутишган. Зафар уларга эски қадрдон, борини аямайди. У келса, булар ҳам борини тўкиб солишади. Қўй чалмаси билан билан қиздирилган печкага оёқ узатган Салом мерган, манглайи терлаб, гурунгни уйини куйдирган. Тотли гурунг мазали қовурдоққа қоришиб, бугун улар жуда ҳузур қилишганди...

Энди эса ёлғиз ўзи бўри пойламоқда. Анову иккиси эса хотинларининг қучоғида мазза қилиб уйқуни уришмоқда. Мукофотни эшитиб ҳам қилт этишмади. Билишадики, бу юмуш қўлларидан келмайди.

Салом мерган томорқа адоғига синчков тикилиб қолди. Назарида, нимадир лип этгандай бўлди. Бироқ шунча тикилса-да, бирон жонни илғаш қийин кўчди. Бу сафар жуда хушёр бўлмоқ лозим. Бўри ҳуркитилса, яна қишлоқ оралаш ва кимларнидир қўйини бўғизлаб кетиши мумкин. У сергак тортиб, шишадан ароқ хўшлади.

Чўнгкалла яроқ ва одам ҳидини узоқданоқ пайқанган ва оқибат, томорқа адоғида олға босмоқни эвини тополмай турарди. Уни ҳайиқди деб бўлмасди. Жониворларга хос эҳтиёткорлик важдан тараддуланиб қолганди. Бунинг устига, аҳмоқ эмас, қаршисида ажал пайт пойлаётганини сезиб турарди. У ажалнинг шаклшамойилини ҳидлар воситаси ила тасавурида тиклашга минг уринса-да, унинг бу чираниши кўз ўнгидаги манзарадан нарига ўтмади. Қаршисида худди совуқдан жунжиккандай, мунғайган бир неча бино, пичан ғарами, узунчоқ қўра ва гўнгтепа турарди-ки, ажал шарпаси ушбу манзаранинг қай бир бурчига биқинган экан? Аммо у ерда ажал шарпасидан ташқари, жуфти ҳалоли бўлмиш Оқёл бор эдиким, Чўнгкалла эсини йўқотар даражада ўша томонга интилар, ажал шарпаси эса унинг кўксидан итарарди.

Чўнгкалла, соғинч ҳиси юрагини қанчалик бурдаламасин, олға интилишдан тийилиб, чўнқайди. Чўнқайганда ҳам қордан ҳоли ерни топиб чўқди. Қорсиз ерда қорани илғаш қийин-да. У шу ҳолатда ҳовлини узоқ

кузатди. Бунда кўзидан ҳам кўра, кўпроқ тумшуғи ишлади.

Бошқа вақт ҳовлидаги хавфни илғаши билан етти қақирим нари қочган бўларди. Бироқ ҳозир кетолмасди. Оқёлни тарк этиш жуда оғир эди унга. Ҳавода унинг ҳидини илғаб-илғамай тураркан, бир ҳолдан ҳайрон эди. Оқёл нечук сукутда? Тутқундаги бўри ўзига кўмак келаётганини сезса, шундай бир ишоралар қиладики, ҳавонинг тебранишиданоқ ҳар икки томоннинг мақсади ойдинлашади.

Бу сукунатни у Оқёлнинг одатдаги инжиқлиги деб билди. Инжиқлиги тутса, Оқёл жуда ёмонлашарди. Дуч келган ерда чўзилиб ётиб оларди-да, Чўнгкаланинг ялиниб-ёлворишларига мутлақо парво қилмасди. Бунақа кезларда Чўнгкала деганларнинг юраги тарс ёрилиб кетай дерди. Оқёлнинг арази биттунча бошида чўнқайиб ўтирарди.

Оқёлнинг элас-элас етиб келаётган иси димоғини қитиқлагани сайин, Чўнгкала ҳушёрликни унута бошлади. Унинг журъати ортиб, беихтиёр олға силжимоққа тушди. Ажал шарпасини гўё писанда қилмай кўйди. Бу сиртдан шундай эди. Аслида эса ажал қутқуси билан қадамба-қадам олишган кўйи олға босарди. Ажал ҳиди димоғини ёрар даражада бурқирарди. Оқёлнинг тотли ва қадрли иси бу ҳид остида кўмилиб кетмоқда эди.

У бамисоли соядай олдинга жилар экан, ташрифидан кўрадаги жониворлар огоҳ бўлишганини тез фаҳмлади. Эшак кўрқувдан ҳиқиллаб, сигир безовта пишқирди. Юраги чиқиб кетган кўйлар бурчакка йиғилиб, ер тепсинди. Қисқаси, кўрада сассиз даҳшат кўпти.

Чўнгкала бу талатўпга эътибор бермай, Оқёлнинг исига эргашди. Оқёлнинг ҳиди ғарамдан наридаги омбортомдан келарди. Ўртадаги ғарамни айланиб ўтиши билан Оқёлга рўбарў келадигандек, қадамини тезлатди ва инсон ҳамда милтиқнинг қоришиқ ўткир бўйини янада яқинроқдан сизди. Бу энди муқаррар ажал дегани эди. У буни тўла идрок этгунча бўлмай, пичан шитирлаб, қора бир кўланканинг ошиққанамо довдираш ҳолати сезилди. Ғарам биқинидан ажралган кўлан-

қа ўзини деярли йўқотиб қўйганди. Унинг айна шу довдираши Чўнгкаланинг жонига ора кирди. Ошиғич узилган ўқ жониворнинг яғринини ялаб ўтди.

Чўнгкала шаталоқ отиб шундай бир қочиш қилдики, бир зумда ўзини даштнинг ўртасига етганини сезмай қолди. У тўхтаркан, изига қайрилиб, олисда қолиб кетган фарам томонга адоватли тикилди. Назарида, Оқёлни тутиб турган номаълум куч айна шу фарам ортига яширингандек эди. У чекинишни хаёлига ҳам келтирмаган ҳолда фарамга узоқ тикилиб қоларкан, чакаги очилган итларнинг акиллаши-ю, ўчиб-ёнган чироқларнинг липиллашларига лоқайд эди. Негаки, у Оқёл биқинган жойни топгандек эди. Энди у қайси томонга ва қай йўсинда ҳаракат қилмоқни аниқ биларди. Уни энди на қўра, на бошқа бинолар чалғита олади. Неки гап, бари фарам ортида эди.

У ўзига жуда сирли туюлаётган фарамни қоралаб йўлга тушганда, қишлоқ итлари тинчиган, булутлар орасига кириб-чиқиб турган ой олачалпоқ далани хира ёритар, узоқ-яқиндан илиққан бўриларнинг овози қулоққа чалинади...

* * *

Чўнгкала ҳовлидан анча берида тўхтаганида, Салом мерган тўсатдан қорни очганини пайқайди. Бир томони совуқ, иккинчи жиҳатдан, майдалаб ичилган ароқ энди ўз кучини кўрсатмоқда эди. Қорни шу даражада таталамоқда эдики, буни қуруқ нон-чой билан босиб бўлмасди. Боз устига, бўрига рўбарў келиш унда ададсиз иддао ҳисини уйротганди. Ҳамма уйқуда, у эса ўлимга бет бўлиб ўтирибди. Қўлида милтиғи бўлмаганида, анову супоқбош қорнини ёриб, ичак-чавоғини чувалатиб кетиши турган гап эди. Энг қизиги, ёввойи жондор жуфтини қидиради, бу борада ҳатто ўлимга тик боқайди. Одамзод эса ўлиб кетганинг билан иши йўқ. Ана, аёли ҳолинг қалай демайди. Тўнғиб қолманг, деганича қайтиб қорасини кўрсатгани йўқ. Қўшнилари милтиқ овозидан ҳам уйғонишмади. Уйғонишса-да, иссиқ кўрпадан бош чиқаргиси келмади. Салом мерган билан неча пулик иши бор уларнинг. Эрталаб жасадини кўришса-да, бир туки қилт этмайди, йўлига

ачинган бўлишади. Яқинлари йиғлаб-сиқташади... Кейин Салом мерган деган банда ўтганлигини ҳамма унутади.

Салом мерган тириклик интиҳоси бу қадар аянчли эканлигидан донг қотди. Одатда, у бу хил мушоҳадаларга жуда кам бериларди. Фикрлашга эринарди, шури жуда лоқайд эди. Ҳайбатли йиртқичга рўбарў келиш унинг юрагидаги қандайдир томирларни тебратиб юборганди. Бўрининг бу қадар қатъиятидан у ғоят таажжубда қолган ва натижада, жониворлар садоқатда инсонларга нисбатан устуворроқ экан, деган фикрга келганди. Бундан эса унинг хўрлиги қўзиганди. Ахир варанглатиб ўқ узсаям, биров, ҳолинг нечук, деб сўрамаса-я! Бундан ортиқ қадрсизлик бўладими?!

У «мерган» лақаби бўлгани билан, анчайин жўн овчилардан эди. Ҳаётида бўри пойламаган, тулкиниям изидан тушмаган, дуч келсагина отган, қопқондан фойдаланган. Шу боис, Чўнгкаланинг кутилмаган хатти-ҳаракатларидан довдираб, тунда ўзини ёлғиз, жуда ёлғиз ҳис этмоқда эди.

У қорни очгани сайин, куфр ўйларга берила бошлади. Бир хаёли аёлини тепкилаб уйғотмоқчи бўлди. Гина ва аразини тепкисига жамлаб, тилини заҳарга ботиргиси келди: «Мени жондор еб кетгани билан ишинг йўғ-а, энағар! Нима қиляпти, нима қўйяпти хабар олай демайсан-а! Қорним очди, тур, гўшт қовур!» У шу ўйда ҳезланиб ўрнидан тураркан, аёли сира бўш келмаслигини, бир гапига ўн гапни қўндириб, қайтамга ўзини чатоқ қилишини ўйлади. Ва... Қизиқ, аёли қачондан бери шунақа бўлиб қолди? Авваллари бинойидек эди шекилли. Кейин-кейин зарда инди хулқига. Бир пайтлар тунлари, мени яхши кўрасизми, отаси, деган гапларини жавобсиз қолдиргани учун шунақа бўлиб қолдимикан? Ё...

Салом мерган яроғини бағрига босганча, тузукки-на фикрлай бошлади. Кўз ўнгида аёлининг нимтажанг қиёфасини гавдалантириб, ўзларини боғлаб турган сабаблар хусусида ўйлади, биринчи марта. Сабаблардан тасаввурларга ўтди. Аёлини ҳаётдан олиб ташлаб кўрди. И-и, йўқ, бўлмас экан, туника томли кулбаси-ю кенг ҳовлисини, қўраси-ю томорқасини

хотинисиз тасаввур этмоққа чоғи етмади. Аёлисиз рўзфоридан путур кетишини ўйлади. Шунча юмушни ким уддалайди кейин? Ўйларининг тўхтами шу бўлди. Шу тўхтамнинг ўзиёқ юрагида аёлига нисбатан меҳр ҳиссини уйғотди. Бир хаёли, ичкарига кириб, аёлини қучиб эркалагиси, силаб-сийпагиси келди. Анчадан бери бу ишни қилмаганини эслаб, ичдан ўзини койиди.

Кутилмаганда худди шу пайт эшиқда аёли пайдо бўлди. У қалин пахталикка ўралиб, томорқа гирдига ошиқаркан, ўздан бир неча ўн одим нарида ажал тиш қайраб турганини хаёлига ҳам келтирмади. Хавфли жойда ҳийла туриб қолди. Кейин зипилаб изига қайтаркан, ғарам биқинида яроғини қучиб ўтирган эрига шунчаки бир қараб қўйди. Ёнидан ўта-ўта, ҳалиям ўтирибсизми, дея ғўдранди. Лоақал қадамини секинлатмади. Шу тобда унга эридан ҳам кўра иссиқ ўрин қадрлироқ эди.

Бундан Салом мерганнинг жаҳли кўзимади, хўрлиги келди, негадир. Аёлининг бу муносабатида катта бу ҳақиқатни — ўзининг ўрни ва қадрини кашф этгандай бўлди. Тутоқиб сўкингиси келди. Бироқ Чўнгаланинг метин қатъиятидан ҳануз лол эмасми, жиззакиликни ўзига эп кўрмади. Бўридайн улуғвор бўлмоқ истади.

— Хотин, озгина гўшт қиздириб юбор!

Бу гапда буйруқ эмас, кенглик, меҳр ва яна алланималар бор эдиким, бу хил ҳолат кўпинча бирор фалокатдан тасодифан омон қолган кишидагина юз беради. Гар аёли шу лаҳзада ширин лутф ила эрнинг айтганларини адо этса, эркакнинг қалбида бир пайтлар чечак отиб, кейинчалик йиллар ва адоватлар, газаб ва лоқайдлик ҳамда ўкинчлар ғубори остида кўмилиб кетган ноёб туйғу — муҳаббат қайта бош кўтармоғи тайин эди. Бу туйғу қанчага чўзилади, буниси муҳим эмас, муҳими, унинг қайта юзага келиши, қолгани кейин... Ҳар ҳолда бўри тимсолидаги ажалга ва шунингдек, ажал қиёфасидаги садоқатга дуч келиб, эндиликда ажиб ҳислар қуршовида қолган Салом мерган аёлидан меҳр истарди. Афсус, аёли бунга англамади.

— Ярим тунда гўштга бало борми!

Аёлининг терслиги эмас, овозидаги совуқлик қаттиқ алам қилди унга ва дардчил оҳангда деди:

— Мени жондор еб кетай деди-ю, сен бир туюр этингни қизғанасан-а!

Аёли бу гапга ишонмади. Негаки милтиқ овозидан уйғониб, деразадан мўралаганда, эри ҳовли ўртасида қаққайиб турганди. Қаққайган одамни жондор ермикан. Ҳеч ҳам-да. У эрининг ўпка-гинасини жавобсиз қолдириб, ичкарига ошиқди.

Салом мерганнинг ёмон жини қуришди. Бир ўйи ичкарига кириб, уни тепкилаб ташлагиси келди. Аммо жаҳлга эрк бермади. Гўдақдай мунғайиб қолаверди. Кейин бирдан хотинидан бошқача йўсинда бошлаб ўч олгиси келиб кетди ва тезда бунинг осонгина йўлини топди. Аёли қовурилган гўшт босилган хумчасини ҳаммадан қизғанади. Ана шу хумчани бўшатиб қўйиш керак. Кейин кўринг, унинг ирғишлаларини.

У ошхонадан бекитилган хумчани олиб чиқди-да, қайта жойига чўқди. Йўғон бармоқларини хумчага тикиб, ёғ орасидан эт бўлақларини қидира бошлади. Биринчи бўлақ титкилаб олингандан сўнг, қолгани жуда осон кета бошлади... У ароқдан хўшлаб, эт чайнарган, ўпкаси тўлиб, тўнғилаб-тўнғилаб қўярди.

— Ҳарна рўзгорга эн бўсин деб, тунда жондор пойласаму, сен мендан этингни қизғанасан-а!

Чўнгалла муздек ҳавода тўсатдан пайдо бўлган янги бир ҳидни тез илғаркан, тунглаган эт қатори ароқнинг қўланса исиниям сизди. Булар ванимига тегишли эканини пайқаб, фарам томонга янада синчков тикилди. Оқёлнинг ҳоли қолмоғини кутишга қарор қилди. Биладики, одам боласининг сабри узоққа бормаиди. Буни у тажрибада кўп бор синаган.

Шу йил ёзда улар ўтов биқинидаги оқ улоқни пойлашганди. Даштда ўтов ёлғиз бўлса-да, ундан ҳеч одам аримасди. Айниқса, қопқора жиккак бир кампир ўтовдан нари кетай демасди. Фимирсиб юргани-юрган эди. Оқ улоқни худди боласидек парваришларди. Оқёлнинг жинига ана шу улоқ ўтиришиб қолганди. Ўтов яқинидан ўтишаётганда, қордек оппоқ бу жонивордан ҳеч кўз узолмасди. Узун керишиб лаб-лунжини яларди, чўнқайиб кўзларини лўқ қиларди, ербағирлаб чўзи-

ларкан, аста-аста ирилларди. Оқёлнинг чатоқ феъли — тикилган нарсасини олмасдан қўймасди. Шу боис, Чўнгалла унга қўмакка келди. Ўлжани бир неча кун пойлаб, охири ойдин тунларнинг бирида уни илиб, илиб эмас, росмана етаклаб, яъни улоқнинг тизимчасидан тишлаб, думи билан ҳайдаб кетди. Узоқ қутилган ўлжани жар тубида қаршилаган Оқёл уни эрмакка ўлдирди. Аммо емади. Бекорга нобуд этилган улоқнинг ҳузурини ўлаксахўр қушлар кўрди. Чўнгалла эса бу жараёнда кутмоқ ва сабр этмоқ сабогини олди. Эгаси минг пойламасин, кўз тикилган ўлжани олиб кетиш мумкинлигини англади. Бунинг учун фақат сабр этмоқ лозим.

У ҳаводаги ҳидлардан ҳовлидаги вазиятни ўрганар экан, бу сафар сабр этмоқ қийинлигини фаҳмлади. Оқёлнинг исини олгани сайин юраги ўз-ўзидан гупуриб кетмоқда эди. Шу сабаб кутмоқдан ҳаракат қилмоқни маъқул топди. Бу гал томорқани кесиб юрмай, оғил томонни танлади. Унинг исини олган моллар безовталанди. Чўнгалла уларга эътибор бермай, оғил ортидаги гўнгтепагача сирғалиб келдида, бир зум тин олди. Кейин аста гўнгтепага тирмашди. Салдан сўнг унинг кўзи ғарамга орқа бериб, чўнқайиб ўтирган ғанимни кўрди. У ҳануз кавшанарди. Оқёлнинг ҳиди эса наридаги омбортомдан келарди.

У жуфти турган ерни аниқ билгач, енгил титради. Ўзига қолса, чўзиб фингшиб ҳам оларди-ю, аммо... Ҳозир фингшиб ўпкаланмоқнинг пайти эмасди. Ғаними тиқ этган товушга қулоқ тутиб, жонини олмоққа ташна бўлиб ўтирибди.

Аслида Салом мерғанда бу ташналик йўқ эди. Шу тобда унинг кўнглида ғалати кечинмалар ҳукм сурмоқда эди. Оқшом Чўнгаллани қўлга туширмоқдан ўзгасини ўйламаган одам эндиликда дунёнинг айрим ишларидан ғоят таажжубга тушмоқда эди. Шу пайтгача сезмаганини қарангки, у жуда ёлғиз экан. Болачакам, қора қозоним деб елиб-югурган экану, аммо ўзининг танҳолигини ҳеч билмаган экан. Ёлғиз одамга бу қадар елиб-югурмоқ ва қандайдир мукофотни дея қора тунда жондор пойламоқ шунчалик зарурмикан? Иссиқ уйда мацца қилиб уйқуни ураётган яқинлари

жуфтини қидириб келаётган хумбош жондорча бўлишолмаяпти-ку. Варанглатиб милтиқ отсаямки, бирортаси бошини кўтармади-ку. Ёввойи бир жондорча бўлолмас эканмиз, яшашдан не мақсаду, не маъни унда?

Салом мерган юқоридаги хаёллар исканжасида беихтиёр хурмачани нари суриб қўйганида, Чўнгкала гўнгтепада бу ёғига нима қиларини билмай гаранг турарди. Агар димоғини куйдираётган яроқ ҳиди бўлмаганида, йўлига тўғаноқ бўлиб турган ганимини тинчиттиш унинг учун бир сониялик юмуш эди. Аммо яроқ ҳиди унинг ҳужумкор шаштини кесиб, каловлатиб қўйганди. Ҳадик ҳажрдан устун келмоқда эди.

Салом мерган қорни тўқ бўлса-да, эрмак учун нимадир истарди. Хурмачага узалган жойида, ижирғиланиб қўлини тортди. Шунда унинг эсига ҳали очилмаган ароқ шишаси тушди-да, тимирскиланиб қидирини бошлади. Бироқ тезда ичимликдан ҳам айниди. Сабаби энди совқотмаётганди. Демак, совуқ ҳам кўнгли хотиржам одамга сезиларкан-да.

У энди уйдагилар қолиб, қўшни ҳовлидаги иниларидан ўпкалана бошлади. Оқшом ниятини айтиб, ҳеч бўлмаса ярим тунгача ҳамроҳлик қилинглари деганида, ҳўп, дейишгандай бўлувди. Бироқ яроғини шайлаб, остона ҳатлаши билан ҳовлида ёлғиз ўзи қолди. Анову ярамас хумбош шериги илинжида милтиқдан тап тортмай турганида, бутун бошли қишлоқда унинг қоли билан қизиқувчи одам топилмади.

Агар у ажал шарпаси билан юзма-юз келмаганида қўтир дунёнинг бу хил икир-чикирларини сира ўйлаб ўтирмасди. Чўнгкалага жуда яқиндан рўбарў бўлиш руҳан мудроқ бу бандани уйғотиб юборган, гар йиртқич инсон тилини тушунганида, у айнан шундай дерди: «Э-э, биродар, жуфтингни кўйида бунча ўртанаверма, йўқ энди у. Билсанг, бошингга бир сигирнинг пули тикилган. Қўлимни қичитмай, ими-жимидида жўнаб қол тезроқ!»

Шу лаҳзада бўрини сира откиси йўқ эди. Кўнглига инсоф иниб, милтиқ тутган қўли тамомила бўшашганди. Бироқ гўнгтепада Чўнгкаланинг қорасини илғаши билан юрагидаги бу ҳис изсиз йўқолиб, унинг ўрнини

ўша-ўша очкўзлик эгаллади. Бир сигирнинг пули ҳар қандай яхши ўйлардан устивор келди. Шунга қарамай, охирги дақиқада милтиқ милини атай титратди. Ички бир истак сўнгги лаҳзада уни шу ишга ундади ва оқибат, йирик қўрғошин Чўнгкаланинг боши устидан ўтиб кетди.

Чўнгкала жонҳолатда дашт томон қочди. Салом мерган иккинчи ўқни бўшатмади. Отгани билан тегиши қийин эди. У итларнинг хуружига бирпас қулоқ тутиб тураркан, совуқдан ёрилган лабларидан шу сўзлар учди:

— Шеригинг омбортомда. Энди мени ўша ердан топасан. Ё мен сени тинчитаман, ё сен мени!..

У омбортомга кириб, бурчақдаги бўш қошларни ерга ташладида, Оқёлнинг қаватига ётиб олди. Аввалроқ шу иш хаёлига келмаганидан ичида ўзини сўкиб ҳам қўйди.

У жуда тез пинакка кетди.

* * *

Чўнгкала шу қочишда қир этагига етаркан, тошлоқ бетда бир зумга тўхтади-да, беихтиёр увлаб юборди. Сўнг ўз овозидан ўзи ҳушёр тортгандай, тош қотди-да, кейин улкан бошини бир ён буриб, тошлоқ бетдан сал наридаги ясси дўнгликка тикилиб қолди. Бироқ у на дўнгликни кўраётганди, на борлиқни ҳис этаётганди. Бу унинг ночор қолганлиги ифодаси эди. Бунақа пайтда Чўнгкаланинг номаълум бўшлиққа қадалган кўзлари маъюс тортиб, чўнқаймоққа ҳозирланган жисми алланечук шалвирайди, яъники, заҳарланган хўрак еб қўйиб, эндиликда уни қайт этолмай турган жонивор қиёфасига кирарди. Аммо у бу беўхшов ҳолатда узоқ қолмайди. Ички бир куч тунгламоққа мойил вужудини мудрамофига қўймайди. Натижада, шалвираган танага секин-аста жон киради. Бу ҳол унда ўнг оёғидан бошланади. Ўнг панжаси қорни томон тортиларкан, чап панжаси ўз-ўзидан беихтиёр ҳаракатланади-да, бирор муддатдан сўнг шалвираган ғариб кўланка ўрнида кучли вужуд юзага келади. Бу жараённинг интиҳоси чўзиқ увлашларнинг бошланиши билан якун топади.

Чўнгалла аждодлари қўшиғини жуда маромига келтириб ижро этади. Бошқа бўрилардек ярим-ёрти эмас, тўлалигича айтади. У ув тортганда, тоғлар сукутга ботиб, дашт қалтираб туради. Қимирлаган жон борки, бари карахт бир ҳолатга киради. Чўнгалланинг ўзи эса ҳузур қилади. Бунақа пайтда кучини ҳис этиб, қудратини намойиш эткиси келаверади. Муҳими, ув тортганда юраги ҳар қандай дарддан форуғланиб боради.

Бу сафар ув тортмоққа у ўзида куч тополмади. Эгик бошини хоҳишсиз тикларкан, кўзи дўннга тушиб, аста вингшиди. Кейин аста ўша томонга юрди.

Дўнг қадрдон масканлардан бири эди. Қайноқ саратон кунларида Оқёл бу ерда юмронқозиқ овлашни хуш кўрарди. Чўнгалла бир четда ётар, Оқёл эса эркаланиброқ ов қиларди. Ҳуркак, семиз бу жониворларнинг эти унга жуда тотли туюларди. Боиси, уларни тутмоқ оғир эди. Машаққат чекиб тутилган ўлжа эса ҳамиша мазали бўлади. Бу хил овга Чўнгалла аралашмасди. Теваракка кўзқулоқ бўлиб тураркан, кўпинча Оқёлдан қолган емишлар билан қаноатланарди. Шунга қарамай, бу энг фароғли дамлардан саналарди. Борлиқ нурга кўмилган, теварақда эса тишга босгулик емиш тўлиб-тошиб ётибди. Эринмасанг, бир чеккадан бирин-сирин илиб олавер. Оқёлнинг тентак феъли, машаққатли юмушларга бошини тикиб юради. Бўлмаса, суғуру юмронқозиқ овлашдан қийини йўқ. Бу ишда думининг учигача айёрлик зуҳурланмиш тулкилар ҳам кўп машаққат тортадилар. Оқёл эса тулкилардан ҳам устомон келади. Алаҳсираган жониворларни бир зумда тутиб олаверади. Унинг ертешар жониворларга бу қадар ўчлигидан Чўнгалла қанчалик ҳайратланмасин, ишига тумшуқ суқмайди. Чўзилиб ётган еридан теварак-атрофни синчков кузатишда давом этади. Даштга ўтов тикиб чиққан чўпонлар, олис-олисдаги сурувлар, қисқаси, қимирлаган жон борки, бари-бари унинг назарида. Бирор хавф сезса, у оҳиста ириллайди ва зумда даштда улардан асар ҳам қолмайди.

Хавф таҳдид солган кезлари Оқёлнинг инон-ихтиёри тўлалигича Чўнгалланинг қўлига ўтади. Бунақа

пайтда у жуфтини ўз йўриғида юритади. Саркашлик қилса, жазолашдан ҳам тоймайди. Яна бир феъли, имкони борича кишилар кўзига ташланмасликка ҳаракат қилади. Иложсиз қолмаса, уй ҳайвонларига умуман қотинмайди. Бу энди барча бўриларга хос хусусият бўлиб, қишдан бўлак пайт улар хонаки жониворларга эҳтиёж ҳис этишмайди. Кун бўйи даштда суғур пойлаши ёки қуён дардида елиб-югуриши мумкин-у, аммо тумшуғи тағидаги уй ҳайвонига тегмай ўтиш ҳолатлари бўрилар ҳаётида кўп бўлиб туради. Ички бир шуурга бўйсунган ҳолда кишилар асабига тиргалмасликка уринишади.

Чўнгкала ўз жуфтини ҳар қанақанги бало-қазодан кўз қорачиғидай асрарди. Уни одамлар бор томонга яқинлаштирмаслик пайида бўларди. Оқёл дўнгда ов билан банд кезлари, у маза қиларди. Тинчгина унинг ҳаловатини кўриқлаб ётарди. Гоҳо даштда қисқа муддатга изғиб, семиз қуён тутиб келарди. Унга ўз емишидан беришни ўйламаган Оёқл у тутиб келган ўлжага бемалол шерик бўлаверарди. Чўнгкала ундан ҳеч нарса ни қизганмасди.

Ҳозир ҳам унинг изларини кўзига суртқудек бўлиб, ҳувилаб ётган ин овизларини бир-бир ҳидлаб чиқаркан, соғинч ҳиси юрагини азбаройи ўртаганидан, беихтиёр увлаб юборди. Сўнг икки-уч қаттиқ пишқирди-да, ерга чўнқайди. Тумшуғини кўкка чўзганича, аждодларининг қадимий кўшиғини бошлади. Дашт бўйлаб таралаётган бу нидода кўп нарса қоришиқ бўлиб, унда соғинчдан ташқари, йўқлов ҳам бор эди. Одатда, ёлғиз қолган жонивор ўз «кўшиғи»да йўқловга кўпроқ урғу беради. Унинг йўқлови ҳеч қачон жавобсиз қолмайди.

Чўнгкала жавоб нидоларига диққат қилиб, улар орасидан, одатдагидек, Оқёлнинг овозини қидирди. Табиий, ундан сас йўқ эди. Шунда унинг кўз ўнгида яроқ тутган ваними бор ҳолича намоён бўлиб, овозига ғазаб инди. Ғазаби интиқом билан алмашилиб, унинг акс-садоси олисдаги бўрилар томонидан тез қайтди. Тоғ тарафдаги қандайдир гала уни ўзлари томон чорларди. Чўнгкала бу галани танимасди. Шу сабаб, уларнинг чорловини жавобсиз қолдириб, яқинидан сас бер-

ган шарпага кулоқ тутди. Кутганидек, кўп ўтмай қоронгулик қўйнидан Узунтумшуқ етовида бешга бўри чиқиб келди. Аниқроғи, унга сари Узунтумшуқ интилган бўлиб, қолганлари унга эргашган ва ҳар бири бу урғочи маҳлуқнинг кўнглини овлаш илинжида эди.

Узунтумшуқ интилгани сайин, уларнинг ҳар бири Чўнгкалага нисбатан адоват сақлар, аммо унга бет бўлмоққа ҳеч қайсисининг юраги чопмасди. Чиноқдек забардаст тўдабошини мавҳ эта олган бу маҳлуққа тенг келмоққа қайси бирининг ҳам чоғи етарди дейсиз. Уларнинг бахтига, Чўнгкала Узунтумшуқни илтифотидан нари тутмоқда эди. Бунга сари Узунтумшуқнинг қайсарлиги тутиб, унинг теварагида айла нишда давом этаркан, ўзига рўйхушлик бермаётган бу ярамаснинг елкасидан ғарчча тишлаб олмоқдан базўр ўзини тиймоқда эди. Ўзига қолса, бошлаб ўчини олган бўларди-ю, бироқ кейин бу турқи совуқ тинч кўярмикан уни? Тупроққа қориштириб ташласа керак. Чўнгкалани фақат эркаланишу қийшанглаш билан қўлга олиш мумкин.

Узунтумшуқ метиндек мустаҳкам бу вужудга ҳавасланиб-ҳавасланиб боқаркан, изидан эргашиб келганларга унинг ташланишини, ўртада каттакон талатўп юз беришини жуда-жуда истамоқда эди. Ҳар ҳолда ролибнинг пинжида тўлғониш яхши-да. Аммо Чўнгкала унга қайрилиб қарай демас, наридаги бўрилар зимдан тиш қайрашдан бошқасини билмасди. Улар Узунтумшуқнинг ортидан куну-тун тилларини осилтириб юришса-да, барибир висолдан кўра жонлари ширинроқ эди. Жонлари эвазига Узунтумшуқнинг меҳрини қозонмоққа эса ҳеч бирининг юраги бетламасди. Зеро, ожизликлари туфайли уларнинг муқим жуфтлари йўқ эди. Муқим жуфтликка эса Чўнгкала ёки Чиноққа ўхшаш ёвқур жониворларгина муяссар бўлардилар. Негаки, бу хил жониворлар ўз жуфтларини турли тажавузлардан бемалол ҳимоя қила оладилар.

Кучли жуфтлик паноҳида яшашга одатланган Узунтумшуқ шунинг учун хум Чўнгкалага интилмоқда эди. Бу жиҳатдан урғочи жониворлар ниҳоятда тийрак келадилар. Бунақа жуфти ҳалол билан бемалол бола тувишу ўстириш ҳамда ташқи хавфдан ўзини ҳоли

сезиши мумкин-да. Аммо Чиноқдай вафодор ёрини тилка-пора қилиб ташлаган бу ярамас эса қайрилиб қарай демасди.

У аразлаган йўсинда Чўнгкалла агрофини бот айланаркан, ортидан келган йўлдошларига кўз қирини ташлаб қўйди. «Хуштор»лари ҳануз анча нарида узунқисқа бўлиб туришар, баъзилари Чўнгкалла ҳамла қилиши биланоқ думини қисиб қочишга ҳозир унозир эди.

Узунтумшуқ нозли гингшиб, Чўнгкаллага янада яқин келди. Бошини унинг ягринига, кўксига суйқади. Тумшуфини ялаб-юлқади. Бироқ Чўнгкалла ҳайкалдай қотиб тураверди. У ҳамон олис-олислардан келаётган жавоб нидоларига қулоқ тутаркан, улар орасидан Оқёлнинг овозини илғашга беҳуда уринарди.

Узунтумшуқ суйкалиб қўявермагач, у нарига бориб чўнқайди. Аммо урғочи бўри жуда тиришқоқ эди, унинг тинчига қўймади. «Хуштор»ларининг рашкини кўзитиб, унга интилишда давом этди. Унинг илон каби эшилаётган тили ипақдай майин эди... Охири бўлмади, Чўнгкалла унинг жодусига барибир учди. Кўзлари мастона сузилиб, ихтиёрини унга бериб қўйганини сезмай қолди. Бироқ Чўнгкалланинг бу ҳолати узоқ давом этмади. Узунтумшуққа интилган жойида, бирдан жазаваси кўзиб кетди-да, интилиши ҳамлага айланди. Қанжиқни ерга босиб таламоққа тушди. Узунтумшуқ даҳшатдан ангиллаб юборди. Сўнг тура солиб қочмоққа тутинди ва ўзи билан Чўнгкалланинг тўсатдан вазабини кўзитган, ўзга бўрилар ҳидиниям олиб кетди.

У қалтис пайтда жонига ора киролмаган «хуштор»ларининг олдига тушиб, жар ёқалаб қочиб бораркан, бир муддатдан сўнг тўхтади. Ортига ўтирилди. Чўнгкалла қорамтир осмон фонига кўкка сапчигудек чўнқайиб турарди. У шу ҳолатда ниҳоятда кўркем эди.

Узунтумшуқ алам билан ириллади. Ирилларкан, ёнига келган «хуштор»ларидан бирини юмма талаб ташлади. Чўнгкалладан етган аламларини ундан олди. Кейин бақир-чақир билан жарга эниб кетишди.

Дўнгда қолган Чўнгкалла йўқлов қўшигини қайта бошлади. Унинг бу нидоси тонг саҳаргача давом этди.

Салом мерган қопқон қўймоққа ошиқмади. У тонгда эшиқда пайдо бўлган Норқул чолнинг қутқусига учиб, томорқа адоғида бир нечасини қатор жойлаштириш ниятида омбортомдан қопқонларни олиб чиқаркан, туйқусдан фикридан қайтди. Агар бу таклиф кеча билдирилганда, у ҳеч ўйлаб турмаган бўларди. Норқул чол қопқон тўғрисида гап очганида, бу нарса ўзининг эсига келмаганидан дастлаб жуда ҳайратланган, бу жоңдорнинг жини боров, хаёлимни боғлаб қўйибди, деган фикрга ҳам борганди.

Аслида бу нарса унинг овчи сифатида ношудлигини билдирарди. Овчиларга хос пухта тадбиркорлик, бор имкониятлардан тўла фойдалана билиш каби зарур хусусиятларнинг йўқлигидан дарак берарди. Бир гап билан айтганда, у ҳаваскорлигича қолганди. Шу боис, тунда яроқ тутмоққа етган ақли қопқонга қолганда оқсаганди. Чўнгкаллани қопқон билан қўлга тушириб бўлмаса-да, муҳими, бу нарса унинг хаёлига келмаганлигининг ўзи жиддий қусур эди. Аммо Салом мерган буни қусур санамасди, жуда нари борса, эсдан чиқибди-я, эганг ўлгур, деб қўя қоларди. Боз устига, ҳозир буни ўйлайдиган ҳолатда эмасди у. Негаки, бу тун унинг қалбида шундай бир ўзгаришлар юзага келгандики, оқибат Чўнгкаладек жониворни қопқон билан қўлга туширмақ бориб турган номардлик эканини англай билди. Жуфтини дея тунда икки бор ўлимга рўбарў келган бу жонивор фақат мардона ўлимга лойиқ эди. Бу ўлим эса фақат милтиқ билан амалга оширилиши лозим эди.

Бу борада Салом мерганнинг фикри шу эди.

Эндиликда у ердаги қопқонлар устида ҳардамхаёл бош қашлаб тураркан, ҳовлида ғимирлаб юрган аёлига адоватла қараб қўйди.

Аёли тонгда яна қовун туширган, яъни уйқусизликдан кўзлари керттайган эридан ҳол-аҳвол сўраш ўрнига, шу арзимас ишнияма эплаёлмадингизми, деган маънода тўрсиллаганди. Аёлининг назарида, қўлига яроқ тутган кимса бу хил юмушларни ҳамирдан қил суғургандек, жуда осон эплаши лозим эди. Тунда отил-

ган милтиқ овозидан жондор деганлари бутунлай қириб ташлангандек эди. Аммо сахар туриб қарасаки, эр жонивор шумшайиб ўтирибди. Шундан унинг энсаси қотиб, тилига эрк берганди. Боз устига, бўшатиб қўйилган хумча...

Энг таажжублиси, Салом мерган тутақиб кетмади. Иддао ҳам қилмади. Бир нуқтага тикилганча, хаёлга ботиб ўтираверди. Оғриқли ўйлари ширин туюлиб, ўксинган гўдақдек, ожиз ҳис қилди ўзини. Туриб кундалик юмушларига тутингиси келмади. Маъни топмади бундан. Елиб-югуришларинг қадрланмагач, бу ҳаракатлар не даркор!.. Бу хил ўйларга кўникмаган миясида фикр деганлари бетиним чарх ураркан, эндиликда тирикликка ўзга бир нигоҳ билан назар ташламоқда эди. Куннинг равшанлиги аниқ, туннинг қоронғулигига ҳам шак келтириб бўлмайди. Аммо оқибат деганлари ғирт ёлғон экан, бир жондорча бўлолмаганимиздан сўнг, тирикликнинг оғир аравасини кучаниб тортмоқдан на фойда, а?..

У бу фикрларини ҳануз қошида минғирлаб турган Норқул чолга билдирмади. Ҳовлида юрган аёлидан кўз узиб, гоҳ оёғи остидаги қопқонларга, гоҳ чолнинг ҳамон қимирлаётган лабларига тикиларкан, унинг қўрқаётганини ва қўрққани учунгина эшигига танда кўяётганини англади. Бошқа вақт қорасини кўрсатмайдиган бу одам энди эрта тонгдан тинчлигини бузмоқда. Чунки ўзининг тинчи бузилган. Бўридан қўрқиб, ғарамдан хабар ололмаётганидан хафа, ғарамга ўғри оралашидан жони ҳалак.

Бундай ўйлаб қараса, бошқалар ҳам чолдан пеш эмас, бари ёлғиз ўзларини ўйлашади. Кимдир кўрадаги қўйларини, кимдир оғилдаги сигирини, яна кимдир... Норқул чолга ўхшаганлар эса ўз жонидан хавотирда. Аёлига бўлса ҳаммаси барибир — не кўйда, не ўйда ўртаниши билан мутлақо иши йўқ. Ойлаб тунлари мижду қоқмай жондор пойлаб чиқсада, бирор туки қилт этмайди. Эркак кишини балоям урмайди. Аёлининг ақидаси шу ва эрига боғлиқ жамики нарсага ушбу тушунча орқали қарайди, муносабатда бўлади. Аёлининг фавқулодда меҳрини уйғотмоқ учун Салом мерганнинг ё боши ёрилиши керак, ё қўли синиши...

Ана шунда аёли унинг атрофида гирди-капалак бўлади. Унгача...

Салом мерганнинг эса тантиқлангиси, уйқудан қолдим дея зарда қилгиси, қисқаси, аёлини зир югуртиргиси келади. Бу истак унда ярим тунда туғилганди. Дастлаб қўлига тегиши мумкин бўлган мукофотдан ўзгасини ўйламаган одам бирдан ўз қадри ҳақида бош қотириб қолса денг... Гумбурлатиб милтиқ отсаямки, биров қорасини кўрсатмаса денг. Бир бандаси жондор билан бетма-бет келса-ю, ҳолини сўровчи топилмаса. Нимаси бу? Наҳотки, шунчалик қадрсиз бўлса у? Шу боис, у қаршисида минғирлаб турган Норқул чолга зарда ила тикилди.

— Тунда милтиқ отдим, эшитдингизми?

— Эшитгандай бўлдим.

— Нега, ҳолинг қалай деб келмадингиз?

— Ия, нега энди келишим керак?

— Айтиб бўладими, жондорнинг чангалига тушиб дегандай...

— Яроқ билан-а?

— Менда яроқ бўлса, унда... Учтутлик Чори узунни яроғ-пароғи билан еб кетишгани, нима, эсингиздан чиқдими?

— Бир тўдаси ҳужум қилганда унга. Қанжиғи ёмон бўлган дейишади. Қанжиғи от қўйса, қолгани қараб турмайди-да.

— Менгаям бир тўдаси ҳужум қилиб қолиши мумкин эди-ку.

— Мен уни ёлғиз кўрганман, — Чол овозини хиёл баянлаётди. — Бунақа жондор ўзига шерик тутмайди...

— Билгандай гапирасиз-а!

— Билмасам, буйтиблар чирқирамасдим, — Норқул чолнинг жаҳли чиқди. — Ана, айтганим келиб, кунгинангни кўрсатяпти-ку. Айтганимда ишонмагандинг. Йўқотмасанг, сени у тинчитмайди. Жонгинангни олади. Шунингчун, кўп ўрлик қилмай, келар йўлига қопқон қўй. Қопқонга тушириб олмасанг, кўп овора қилиши мумкин сени у.

— Эркак жондор экан, қопқон қўймоқ номардлик бўлар-ов.

— Эя!

— Эркак жондор билан эркакчасига гаплашмоқ-чиман.

— Эркакчаси қанақа бўлади?

— Буни фақат эркаклар билади.

— Унда биз хотин эканмиз-да, а?

Салом мерган индамади. Норқул чол ердан кўтарган қопқонни унинг қўлидан олиб, қайта ергā ташларкан, негадир чуқур хўрсинди.

— Сендан бу гапни эшитганимдан кўра, ўлганим яхши, — деди чол тўрсилаб. — Майли, ўша жондор еб кетсин мени!

Салом мерган чолга зимдан тикиларкан, уни йўлига аччиқ қилаётганини ва жондор тирик экан, ўлақолса ғарамга оёқ босмаслигини фаҳмлади. Бўридан уни бу қадар чўчишидан ҳайрон бўлди. Негаки, Чўнгкалла Салом мерганга ортиқ даҳшатли туюлмаи қўйганди. У йиртқич эмас, оркаш бир йигиту, истаган пайтда ора очди қилиб олиш мумкиндек эди. Шу ҳол хаёлидан кечиши билан, жондорнинг бошига қўйилган мукофот ўз аҳамиятини йўқота бошлаганини сезиб, бундан баттар ҳайрати ошди. Ўзига қолса, мукофотдан ҳам, Чўнгкалланинг жонига қасд қилмоқдан ҳам воз кечарди-ю, аммо бу унга боғлиқ эмасди. Нега деганда, Чўнгкалла ўта тиришқоқ рақиб эди.

Бу орада санлашдан чарчаган Норқул чол муросага ўтди.

— Кўп ўрлик қилмай, қопқон қўй, — деди унинг хаёлини бўлиб. — Эмасам, қўлга туширишинг қийин уни. Боши жуда беўхшов нарса экан, кучи бисёр бўлса керак.

— Айтдим-ку, қопқон қўймоқлик номардлик деб.

— Жон бир ён турганда, мардлигу номардликка бало борми, — чолнинг хуноби ошди. — Сенга у йигитмиди-ки, майдонга чиқиб олишсанг.

— Йигит у!..

— Тунда сени жин чалиб кетганга ўхшайди.

— Ўзимам шу ўйдаман, — Салом мерган маъноли жилмайди. — Хаёлим жойида эмас...

— Унда мулла-пулла чақирайлик, ўқиб қўйсин.

— Муллангизни кучи етмайди.

— Нима қил дейсан унда?

— Тинч қўйсангиз бўлди.

У Норкул чолни анг-танг қолдириб, кўтариб чиққан қопқонларини қайта ичкарига ташимоққа тушди.

* * *

Чорасизликдан Чўнгкаланинг қаҳри жўшгандан жўшиб борарди. Салом мерганни-ку кўрарга кўзи йўқ эди. Қани энди, у ярамасни бирор овлоқда учратса-ю тилка-пора қилиб ташласа, суякларини мижиса...

Ўз ҳаёти давомида Чўнгкала жуда кўп жониворларнинг умрига зомин бўлганди. У яшаш учун ўлди-рарди. Эндиликда эса «қасд» деган нохуш бир туйғу етовига туша бошлаганди. Сирасини айтганда, бу қасддан ҳам кўра, йўлдаги тўсиқни бартараф этишга интилиш эди. Ўтган куни Оқпанжани шу важдан йўқотганди. Мана энди, Салом мерганни кўз остига олмоқда. Аммо одам боласи ит эмас, уни на алдаб бўлади, на чалғитиб. Чўнгкала буни яхши англади. Англагани боис, чора топмоққа қийналмоқда эди. Қуйи водийнинг ҳукмрони саналган Олақўз буқани тинчита олган жонивор одам боласи қаршисида жуда ожиз қолмоқда эди. У ўз тажрибасидан шуни яхши билардики, одам боласи ҳеч қачон буқадек олишиб ўтирмайди. Қўлида яроғи бўлсагина ҳамла қилади, акс ҳолда қуёндан заиф, ўта тез енгилади.

У Чиноқнинг тўдасида юрганида, фожеали бир ҳолнинг гувоҳи бўлганди. Қаҳратон қиш чилласида тўда яланг даштда изғирди. Ўша куни тушга яқин тўда Сариктепа биқинида уймалашарди. Узунтумшуқ шуни истаган, яъни жой қуригандай йўлнинг устига чўзилиб олганди. Илиқиш пайтида урғочи бўри қаерда, арлони бўрилар ҳам ўша ерда ўралишади. Уларнинг инонихтиёри урғочи бўрининг измида бўлади. Турса, туришади, юрса юришади.

Узоқдан калтагини белига кўндаланг тутган чўпон йигит кўринганда, Узунтумшуқ қалин қор устида юмалаб ўйнади. Қолган жондорлар узун-қиска ҳолда уни тевараклаб ётардилар. Чўпон ёш ва бақувват, кучини ичига сиғдиролмай, қорни ғарч-ғурч босиб келмоқда эди. Тўғрироғи, уни ажал ҳайдаб келарди. Бўлмаса,

кўр эмас, йўлда бир эмас бир гала жондор турибди. Чамаси, у кучига ва қўлидаги таёғига ишонганди. Калтаги заранг, урса ҳар қаңдай жонни чўзилтириб қўя олади. Қисқаси, ажал ҳайдаган йигит ҳуштак чалганича диконглаб келарди.

Арлони бўрилар Узунтумшукқа қарашди. Воқеанинг қолгани унинг инон-ихтиёрига боғлиқ эди. У кетса, қолган жондорлар ҳам эргашади. Акс ҳолда одам боласининг илғирига шўрва тўкилади. Бахтга қарши, Узунтумшук ўрнидан қўзғолмади. Тикка бостириб келётган йигитга қизиқишла тикилиб ётаверди. Одам боласига тирғалмоғи учун унга жиндек қазаб даркор эди. Қазаб ундаги ҳафсаласизликни йўйиб, вайратга миндирмоғи лозим эди. Буни қарангки, тезда баҳона ҳам топила қолди. Чиноқ унинг яғринига суйкалиб, тумшуги билан турткилади. Уни бу ердан узоқлаштирамоқ истади. Шу тобда беҳуда қон тўкмоққа бирорта йиртқичнинг хоҳиши йўқ эди. Қорни тўқ бу жониворлар ишқ ўйинидан бошқасини ўйлашмасди. Чиноқнинг суйкалиши шу важдан эди. Бунга жавобан Узунтумшук ириллаб берди. Бу камдек Чиноқнинг бўйнидан тишлаб ҳам олди. Сўнг ўрнидан қўзғалиб, узундан-узун керишди. Кўзлари ёвузона чақнаб, лаб-лунжуни бот-бот ялади.

Одам боласи эса жадал келарди. Узунтумшук саллона-саллона унинг йўлига кўндаланг бўлди. Оралиқ масофа ҳийла қисқаргач, ажал измидаги банда калтагини ўнглади. Қаршисида бўри галаси эмас, гўё итлар тўдаси тургандай ва бир ҳамладаёқ уларни тумтаракай қилиб юборадигандай, ишончли бир тарзда ўша ўша тикка босиб келарди.

Урғочи бўри уни ириллаш билан қаршилади. Одам боласи дадил яқинлашиб, чаптастлик билан таёқ сирмади. Аммо Узунтумшук иблисона бир эпчиллик билан йигитнинг қўлидаги калтакка оғиз солиб, уни юлқуб олди. Ишнинг қолганини Чиноқ жуда тез ниҳоялади. У одам боласини ёриб ташлади. Ажал қутқуси остида бамисоли шердай бостириб келган одам боласи қуёндан хароб бир аҳволда тезгина ўлим топди.

Чўнгкала буни сира кутмаганди. Одам боласининг шаҳд билан босиб келишига қараганда, ўртада жуда

катта тўқнашув содир бўладигандек эди. Аммо икки оёқли бу махлуқ Чиноқнинг бир ҳамласигаям бардош беролмади...

Ақл-заковатли одам боласига нисбатан фаҳмсиз буқа ҳам бардошли, ҳам курашувчан экан. Чўнгкала унга кейинчалик рўбарў бўлди. Бу вақтга келиб у аллақачон тўдадан ҳайдалган, ҳийла муддатли ёлғизликдан сўнг Оқёлнинг васлига эндигина эришган онлари эди. Шўри қисиб, Қуйи водийнинг ҳукмдори Олакўз буқага қасдланиб қолганди.

Олакўз буқа жондор деганларини чивин ўрнида кўрмасди. Ўзи хон, кўланкаси майдон бўлиб, қутуриб, пишқириб юрарди. У сергак пайтида подага яқин йўлаш мушкул эди. Бир сафар Чўнгкаллани шоҳида тўлаб отганди. У бир мўъжиза билан омон қолганди. Бошқа бўри ўлақолса қайтиб буқанинг кўзига кўринмасди. Бироқ Чўнгкала кекчи эди, буқанинг бу қилмишини хотирига михлаб қолди.

У қасосли онларини узоқ кутмади. Қўнғир айиқ пастга энган кеч кузақда тагин у буқага рўбарў келди. Аммо энди буқанинг аҳволи анча чатоқ эди. Айиқ билан бўлган жангда у жиддий жароҳат топганди. Олакўз буқа мева илинжида қуйига энган айиққа ташланиб, обдон адабини еган бўлса-да, ҳали жуда бақувват эди. Чўнгкала қон ҳиди туфайли унинг ёнига бориб қолганди. Қарасаки, эски ғаними қонга ботган кўйи, ҳоли қочиброқ турибди. Агар у пишқириб, бошини саланглатмаганида, Чўнгкала изига қайтиб кетишиям мумкин эди. Аммо уни сезган буқа бошини эгиб, у томон юрди. Айиқнинг аламини ундан оладигандек, Чўнгкалага ҳамла қилиб қолди. Ўткир шоҳи билан жондорнинг яғрини тилиб юборди. Чўнгкала қаҳрга минди. Қон ҳидидан қутуриб кетди. Улар жуда узоқ олишдилар. Оқибат, кўп қон йўқотган буқа охири жон таслим қилди.

Ўшанда Чўнгкала буқани куч билан эмас, бардош билан мағлуб этганди. У жиддий жароҳат олишига қарамай, кетма-кет ва тинимсиз ҳужумлар эвазига уни енга олганди. Олакўздек қудратли рақибни мағлуб этмоққа қурби етган Чўнгкала Салом мерган қаршисида жуда ожиз қолмоқда эди.

У бошини кўтариб, нурга тўлган даштта ғамгин тер-
мулди. Орқа ўнг оёғи билан қулоғи остини узоқ қаш-
лади. Кейин улкан бошини тагин оёқлари устига жой-
лаштирди. У бесамар ув тортишлардан ҳориб, саҳарга
яқин дўнгда ўликдай чўзилиб қолганди. Ёруғ кунда бу
тахлит чўзилиб ётиши яхшиликка олиб келмаслигига
фаҳми етса-да, ҳолироқ жойга ўтмоқни хаёлига кел-
тирмади. Оқёлга айро тушганидан бери у ўз жони
ҳақида кўпда қайғуравермас, сўнги пайтда бир нуқ-
тага тикилишни одат қилганди. Ҳозир ҳам у на елка-
сини илитаётган офтобни, на кўкиш ҳовурга бурка-
ниб, гўзал бир тусга кирган даштдаги ҳаракатни се-
зарди. Нигоҳи олисда қорайиб турган қишлоққа қадал-
ганди. Қишлоқ уни ўзига қанчалик чорласа, ўз навба-
тида, кўксидан итариб турарди. Назарида, бутун хавф-
хатар қишлоқда-ю, дашт бундан ҳолидек, у дўнждан
нари кетай демасди.

У Оқёлсиз кундалик ҳаракатни унутиб қўйганидек,
қорин тўйдирмоқни ҳам ўйламасди. Жуфти қаватида
пайтида борлиқ ўзгача эди. Оёқлари юришдан, кўзла-
ри кўришдан ҳоримасди. Тумшуғи билан дунёнинг
ҳидини олиб, унинг гувраниши-ю тебранишларини се-
зиб, ҳис этиб турарди. Энди эса бу нарсаларга қизи-
қиши йўқ, тунгача чўзилиб ётмоқдан ўзга чораси
йўқлигини сезгандек, қарашлари лоқайд эди.

Чўнгкала бу ҳолатдан, агар оч қорни таталамаса,
тундагина қутулиши мумкин эди. Тунда томирларида
тириклик қони жўшиб, вужуди кучга тўлади. Бироқ
унгача ҳали узоқ, жуда узоқ, ҳозирча Салом мерганни
бартараф этмоқнинг чорасини ўйламоқдан ўзга юму-
ши йўқ эди. Агар унда инсонларга хос идрок мавжуд
бўлганида, Салом мерган шунчаки тўсиқ бўлмай, атай
йўлини пойлаётганини англаб етарди. Афсуски, у Са-
лом мерганни Оқёл банди тушган қўрғоннинг жонли
бир бўлаги деб билар ва нуқул ўша бўлакни четлаб
ўтмоқнинг пайида бўларди. Салом мерганни қўрғон
бўлаги деб билганидек, Оқёлнинг тириклигига ҳеч
шубҳа қилмас, уни қутқармоғига ишончи комил эди.
Бунинг учун эса тунни кутмоғи даркор. Тунгача эса
эрта, жуда эрта эди.

Узоқдаги қишлоқдан кўз узмай ётган Чўнгкалла дала йўлида машина пайдо бўлганида ҳам қилт этмади. Аста чайқалиб келаётган машинага бир қадар лоқайд, бир қадар ғазабнок боқаркан, унинг бир маромдаги гувиллаши илгаригидек юрагига ваҳима солмади. Оқёлнинг дардида ўртанаётган юраги ҳадиқдан титрамас, қизиги, у даҳшатни ортиқ ҳис этмай қуйганди.

Чўнгкалла гўё тирикликдан чарчагандай ҳорғин кўзларини оҳиста юмди. Дашт сукунатини эса машина овозигина бузарди.

* * *

Чўнгкалла ярим тунда қишлоқ этагида пайдо бўлганида, кундузги тушкун ҳолатидан асар ҳам қолмаганди. Панжаларини қордан холи ерга дадил босар, ярим очиқ жағи темирни бурдалашга қодир эди. У кундузги лоқайд жониворга сира ўхшамасди. Қорни тўқ, шашти жуда баланд эди.

У бугун кечки пешингача ўлиқдай чўзилиб ётган бўлса-да, барибир табиий эҳтиёжга бўйсунган, қорин тўйдириш вамида ўрнидан кўзғолганди. Ёзда юмронқозиклар ғужғон ўйнайдиган дўнгда бир муддат дайдагач, энишда чўнқайган ва эрталабки тароватидан мосуво бўлиб, алланечук дилгир бир тус олган даштга ғамгин термулган, қимирлаган ҳар бир қорага ўлжа сифатида қараб, пича тараддудда тургач, очликка чидамоқ ўта қийинлигини англаган. Айни шу англашнинг ўзи ҳаракатга нишона эди. Шу дамгача ичакларининг сурнай чалишига бепарво бўлишга тиришган жонивор беихтиёр лаб-лунжини яламоққа киришганди. Агар шу тобда оёғи остидаги инларнинг биридан юмронқозик чиқиб қолса, у Оқёлу Салом мерганни, қисқаси, бутун ташвишларини унутган кўйи ўлжа кетидан от қўйган бўларди.

Нафс тагин ўз ҳукмини ўтказа бошлаганди. Натижада, Чўнгкалла нафсини қондирмоқдан ўзгасини ўйламай қўйган ва димоғи илғаган ҳидга эргашиб, даштга энганди. Бу сафар унинг чангалига ёз бўйи боши меҳнатдан чиқмай, қишда эса кўчага ҳайдалган эшаклардан бири тушди. У эшакни ёзги кўра ёнида учратиб, уни бирпасда жонсиз жасадга айлантираркан, кўзи этнигина кўрар, шуури шу ўлжа теварагида чарх урар,

Оқёл деганлари эса маълум муддатга худди ёмон тушдек, миясининг қайси бир четига яширинганди. Юрак дарддан ҳоли, яъни у қоринга айланган, фақат емиш талаб қиларди.

Чўнгкала вужуди истагини қондирмоқ ниятида кучли жағлари билан эт чайнаган, ҳузурдан кўзлари сузилар, фароватли бу дамларни янада кўпроққа чўзмоқ учун ошиқмасликка ҳаракат қиларкан, қурсоғи чала тўйиши билан дард деганлари беандишаларча тағин шуурига бостириб кира бошлаганини сезди. Юрак яна ўз вазифасини бажармоққа тушди. У Оқёлни дея ўртана бошлади. Аммо бу ўртаниш жағлари ҳаракатига монелик қилмади. Юраги Оқёлда, жағи ўлжада, кўзи эса тун пардасига чўлғанаётган даштда, у вужуди истагини қондираркан, қоронғу қуюқлашгани сари томирларида навқиронлик қони жўшиб, пайлари кучга тўла бошлаганини ҳис этди. Энди у кундузги Чўнгкаланинг бутунлай акси эди. Шу лаҳзада Салом мерганга ўхшаганларнинг ўнтасини ямлаб ютишга қодир эди. Аммо ички бир сезги одатдагидек унинг ҳовлиқишига қўймас, шу боис, ошиқмай эт ямларди. Боз устига, теварагида ўлжа ҳидини олган шарпалар изғиб қолганди. Бу Узунтумшукнинг тўдаси эди. Демак, у сал нари кетиши билан бу очофат тўда ўлжага ташланади. Одатда, йиртқичлар ўлжасини қизганишади. Имкони борича уни бекитиб қўйишга тиришишади. Бироқ ҳозир бунга имкони йўқ, қурсоғи тўйгани сайин, у Оқёлни кўпроқ ўйламоқда эди. Ўз навбатида, ўлжасини ҳам ташлаб кетгиси йўқ эди. Шунга қарамай, бора-бора барибир нафсдан юрак устун келди. У ўрнидан қўзғолиб, ҳузур қилиб керишди. Кейин нарида ўлжа умидида тумшук ялаб туришган йиртқичларга қиё ҳам боқмай, тун қаърига сингиб кетди. Бироқ нурга тўлган қишлоққа яқинлашишга юраги бетламай, даштдаги тепаликлардан бири устида чўнқайди. Қишлоқда ҳаракат саси тиниб, чироқлар ўчгунча ўша ерда қолди.

У қишлоқ этагида пайдо бўлганида, қишлоқ зимзиё тун қаърига бутунлай чўмганди. Ҳатто итлар ҳам пинакка кетгандай эди. Буни қарангки, тунги ел яна унинг фойдасига ишламоқда эди. Шу сабаб, унинг ташрифидан қишлоқ итлари беҳабар, у эса димоғида туй-

ган турфа ҳидлар воситаси ила қишлоқни худди кўзи билан кўраётгандек тасаввур этмоқда эди. Ҳидлар орасидан хавфли ҳидни илғамагач, у Салом мерганнинг ҳовлиси томон шарпадай сирғалиб жўнади.

Чўнгкала одатдаги жойида чўнқайиб, ҳовлини обдон ўрганмоққа киришди. Тумшуғи орқали ҳовлидаги вазиятни тез фаҳмлагандай бўлди. Кўрага бугун янги силос туширилибди. Тандирга нон ёпилибди. Ўчоқдаги чўққа суяк тушган шекилли, иси анқиб турибди. Бу ҳидлар орасида оқшом сўйилган товуқ иси ҳам ўралашиб юрарди. Бироқ уни бу ҳидлар сира қизиқтирмасди. У зўр бериб Салом мерганнинг таниш исини қидирмоқда эди. Унинг ҳиди одатда темир ва милтиқ дори исига қоришиқ бўларди. Қани ўша қоришиқ ҳид? Қайси гўрга йўқолди у?

Чўнгкала аста илғари силжиркан, ҳар одимда бир тўхтаб, ўнлаб ҳидлар орасидан ўша таниш ҳидни қидиришда давом этаркан, тасаввуридаги яхлит кўрғоннинг бир бўлаги ўпирилиб тушгандай бўлди. Эндликда ўша нураган жойдан бемалол ичкарига кириши мумкиндек эди. Натижада, унинг ҳаракати сал дадиллашди. Тезда ғарамга ҳам етди. Салом мерганнинг оёқлари остида топталган ерни ҳидлай-ҳидлай, секин теvarакка кўз солди. Оқёлнинг ёқимли ҳиди гупуриб турган омбортом узоқ эмас, эшиги ярим очиқ турарди. У беихтиёр ўша томонга интилди ва интилган жойида ҳадигу таажжубдан донг қотди. Негаки, Оқёлнинг иси қатори Салом мерганнинг ҳам ҳиди анқимоқда эди-да. У бу ҳидни сўнгги лаҳзада сезиб қолганди. Шунга қарамай, бу ҳид унинг оёғига тушов бўлолмади. У илғарилашда давом этди. Салдан сўнг одам боласининг бир текисдаги хурраги қулогига чалингандай бўлди. У буни хириллашга ўхшаш бир синоат деб билди. Ўлжасининг бўғзига тиш ботирганида, у бу хил ғалати сасларга кўп бор дуч келганди. Бугун ўлжасига айланган беозор эшак жонивор ҳам мана шу тарзда хириллаб жон берганди.

Чўнгкала ярим очиқ эшикка етмай тўхтаркан, бот теvarакка назар солди. Кейин аста ичкарига бош суқди. Омбортом ўртасида ўзига тикилиб турган Оқёлга кўзи тушди. Қаватида эса, худди кутганидек, Салом

мерган хуриллаб, унинг назарида, хириллаб ётарди. Чўнгкала уни Оқёл томонидан мавҳ этилган деб билди. У янада ботирланиб, эшикка қадалиб турган Оқёлнинг истиқболига енгил сакради. Эркаланиб тумшуғи, билан енгил бир туртди. Турткидан сўнг уни обдон ялаб-юлқимоқчи эди. Аммо шўрлик Чўнгкаллани ғоят таажжублантириб, Оқёл бир қоп сомондай ағдарилиб тушса бўладими. У хасдек жуда енгил эди. Чўнгкала, юраги нохуш нарсани ҳис этиб, унга ошиғич интилди. Тумшуғини жуфтининг пинжига суқаркан, унда тириклик ҳароратини сезмади. Қанчадан-қанча жониворларни жонсиз вужудга айлантириб, сўнг пок-покиза тушириб келган йиртқич бу хил ҳолатни яхши идрок этарди. Фақат Оқёлнинг жонсиз танага айланганига ҳеч кўниколмаётган турарди. Бу мумкин бўлмаган ҳолдек, у урғочи бўрини тагин турткилади. Жонсизлиги етмагандек, Оқёл залворсиз эди. Бундан Чўнгкалланинг баттар ақли шошди. У беихтиёр гингшиб юборди. Жудаликнинг бор алам ва аччиғини юракдан теган ҳис этиб, увлаб юбормоғига бир баҳя қолди. Бироқ бунга улгуролмади. Кутилмаганда чўзилиб ётган рақибига жон кириб, қимирлаб қолди. Чўнгкала у томонга ўтирилганча бўлмай, қулоғини қоматга келтириб, милтиқ гумбуради. Нақ бошида турган жондорни кўрган Салом мерган кўрққанидан қаватида ётган милтиқ тепкисини босиб юборганди. Тепкини босиш баробарида, эналаб қичқириб юбораркан, куним битди, деб ўйлаганди. Нега деганда, у йиртқичнинг нақ жағи остида ётарди-да. Жондорга озгина ҳимо етарли, эгилса бўлди. Салом мерган деган бандасининг кўзлари абадий юмилади. Аммо унинг бахтига, жуфтининг ўлиmidан тамомила гангиб қолган Чўнгкала бу қулай вазиятдан фойдаланмоқни ўйламади. Тирик дегани — ўлик, ўлик дегани — тирик чиқиб қолганидан гарангсираган жонивор милтиқ овозидан ҳуркиб, ўзини эшикка урди.

Булутли тун қоронғи эди. Чўнгкалланинг ичи тунданда қоронғу эди. Яйдоқ даштда кўрқув ва алам оғушида шамолдай елиб бораётган бу шўрликка шу тобда икки дунё бир эди. У шуурсиз бир ҳолатда қочиб борарди.

Эртаси пешинда қир ёқалаб қўшни қишлоқдан қайтаётган Эсон полвон ўпкасини қўлтиқлаб, қишлоққа кириб келганида, Салом мерган аёлининг эркаси бўлиб, уй тўрида чўзилиб ётарди. Меҳрибонлару йўқлаб келувчилар кўпайгани сари бу зайлда чўзилиб ётиш унга жуда хуш ёқмоқда эди. Айниқса, аёлининг гирди-капалаклигини айтмайсиз. Тундаги воқеа ўртадаги лоқайдлигу совуққонликни супуриб ташлагандай, у эрининг панжа изи қолган афтига меҳрла тикилар, гоҳогоҳ тунда эрига ҳужум қилган бўрини қарғаб, шунча чурвақа билан кейин мен нима қилардим-а, деб қўярди. Эрининг ёнидан кетай демасди. Ўз навбатида, Салом мерган ҳам унга қараб-қараб қўярди: «Шу менинг хотинимми ё бошқа бировми?» Кўз ожиз қолган ерда қўл ишга тушгандек; у аёлининг қўлларидан тугтиб кўргиси, шу ўзингми, хотин, дегиси келарди. Аммо ҳол сўровчилар бунга халақит берар, эркакнинг юраги тубидан қалқий бошлаган унутилган туйғулар унинг нигоҳида жонланишдан нарига ўтмасди. Қани энди, ҳеч ким бўлмаса-ю, у аёлига кўп нарсаларни айтса. Бироқ эшиқдан кириб келувчилар бунга изн бермас, кирган ҳам, чиққан ҳам негадир юзидаги панжа изига қарашар ва худо бир асрабди-я, дея нуқул бош чайқашарди. Бунга сари, у инқиллашда давом этар, инқиллагани сайин ўзининг ярадорлигига ишона борарди.

Умри бино бўлиб, касаллик нелигини билмаган Салом мерган бу айрича эътибордан талтайиб ётаркан, эшиқдан ҳовлиқиб кирган Норқул чолни ёқтирмади. Эсон полвоннинг ташрифидан эса ажабланди. Негаки, бу одам билан ошначилиги йўқ, нима қилиб юрибди у?

Норқул қоровул ҳол-аҳвол сўрашишним унутиб, Эсон полвонни олдинга туртди, ошиғич оҳангда деди:

— Салом, эшит бунинг гапини!

Ўзининг бу хил чўзилиб ётиши улар учун мутлақо аҳамиятсизлигини сезган Салом мерганнинг энсаси қотди. Тумшайиб, кўрпани энгагига тортди.

— Сизга ҳамла қилган жондорни кўрдим, — деди Эсон полвон ҳовлиқиб. — Ётибди қирда боврини ерга

бериб. Ўликми-тирикми, унисини билолмадим. Мотоциклга газ бериб, ҳадаҳа қоча қолдим.

Салом мерган касалини унутди. Учүқ босган лаблари енгил титради. Эсон полвоннинг «ўликми-тирикми» дегани унга ёқмади. Негадир, у Чўнгкаланинг ўлишини истамади. Наҳотки, ўқи теккан бўлса? Йўқ, бўлиши мумкин эмас. Уйғонганида, Чўнгкала бош томонида турарди. Милтиқ эса, мили эшикка қараганча, қаватида ётарди. Кўзини очиши билан бармоқлари тепкини тимирскилаган. Жондор милтиқ овозидан кейингина ўзини эшикка урган. Қочаётиб, панжаси билан унинг бетини тирнаб ўтганди.

У, кишилар ўйлагандек, жондорнинг ҳамласидан эмас, кўрқувдан ётиб қолганди. Дастлаб, шунчаки ётиб ўзига келиб олмоқчи эди. Қарасаки, ҳамманинг диққати унда, шундан сўнг биратўла чўзилиб қўя қолганди.

Эсон полвоннинг хабаридан сўнг ичи қизиб, ортиқ ётишни истамай қўйди. Аёлининг ҳай-ҳайлашига қармай, апил-тапил кийинаркан, барибир бандалигига борди: «Агар биров илиб кетган бўлса, мукофотни тушингда кўравер».

У ўша қизганиш заптида ташқарига отилиб чиқарқан, супа четида энсасини қашлаб ўтирган укасига буюрди.

— Отни опчиқ! Тезроқ!

«Вой, жоним!»лаб ётган беморнинг оёқлаганини кўрган ука довдирай-довдирай отхона томонга чопди. Акасининг важоҳатидан гўё бир ерга ўт тушгандек эди.

Салом мерган отини қичаб қирга етаркан, Чўнгкалани олисданоқ пайқади. Жондор улкан бошини оёқлари устига қўйганича, қишлоққа тикилиб ётарди. У йиртқични кўриши билан от тизгинини тортди. Қўлидаги яроғини қайта кўздан кечирди. Боя ошиғичда қўшоғизнинг бирига майда сочма ўқ жойлаган экан, уни тўнғиз ўқига алмаштирди. Бу икки ўқ билан жондор деганларини титиб ташлаши мумкин. Фақат тегиза олса бўлди. Қизиқ, нега у қилт этмай ётибди. Безрайиб туришига қараганда, жуда қаттолга ўхшайди. Ўлар ҳўкиз болтадан қайтмас дегандай, жуда ўр чиқиб қол-

ди. Ўр бўлмаса, тунда эшигига танда қўярмиди. Аммо мард жондор экан. Худди бирга бир чиқадигандек, тикилиб ётишини қара буни! Чинданам ҳамла қилиб қолса-я ҳали.

Салом мерган юраги пўкиллабгина олға юра бошлади. Бу орада жондор ҳидини олган от тайсалаб туриб олди. Уни қичамоқдан наф йўқлигини сезган Салом мерган отдан тушди. От жонивор аини шуни кутиб тургандек, у эгардан узилиши билан шаталоқ отганича қочиб қолди. Юган тасмаси билагини сидириб юборган Салом мерган ерга ўтириб қолди. У йиқиларкан, отга эмас, жондорга олазарак бўлди. Қўлидаги яроғини тўғрилай-тўғрилай, Чўнгкалага ўшшайиб тикилди. Кейин оёғини ерга тап-тап урган бўлди. Жондор қилт этмади. Пайт пойлаётган мушукдай миқ этмай ётаверди. Салом мерган унинг тириклигига гумон қила бошлади. Аммо гумон юракка далда беролмасди. Шу сабаб, у йиртқич томон тик боришдан ҳайиқиб, қуролини шай тутганча чапга юрди. Бир одим, сўнг яна бир неча ўн одим. Тезда у Чўнгкаланинг ўнг ёнидан чикди. У милтиқ ўқи етарли масофага яқинлашса-да, йиртқич ҳолатини ўзгартирмади. Қишлоқ томонга тикилган нигоҳини у тарафга бурмоқни истамагандек, ўша-ўша алфозда ер бағирлаб ётаверди. Унинг бу ҳолати жонсизликдан кўра, ҳамлага шайликка кўпроқ ўхшаб кетарди. Салгина ҳимоданоқ мисоли шердек ташланишга ҳозирдек эди. Ўқ узмоққа ички бир шуури йўл қўймагани боис, Салом мерган олға юрмоқда давом этди. Бироқ бир оздан сўнг барибир бардоши етмади ва осмонга ўқ узди. Шундан кейин ҳам жондор қимир этмади.

У энди дадил илгарилади. Лекин шунда ҳам яроқни шай тутмоқдан ийманмади. Милтиқни қия тутганча жондорга яқинлашар экан, унга анча етмай тўхтади. Ердан тош олиб отди. Тош йиртқичнинг тумшуғи тагига бориб тушди. У ўша-ўша «музлаб» ётаверди.

Салом мерган ва ниҳоят унинг тепасига борди. Та-нида ўқ изини илғамагач, бош томонига ўтди. Жониворнинг қишлоққа тикилган кўзларида ёш қотиб қолганди. Бечоранинг юраги жудоликка бардош беролмаганди. Буни даъфатан англаб етган Салом мерганнинг

томоғига ёнғоқдек нарса келиб тақалди. Эгилиб жониворнинг бошини силаркан, чуқур хўрсинди. Шунда у мукофот нақдлигини ўйлади. Бироқ бундан зигирча қувонмади. Жондорнинг ёшли кўзларига қараёлмай, узоқ-узоқларга ғамгин термуларкан, икки мотоциклда елиб келишаётган ҳамқишлоқларини кўрди. Негадир Чўнгаллани улардан қизғанди. Худди уни ҳимоя қилиш жуда лозимдек, қоматини ростлаб, яроғини шайлади.

Қуюндек етиб келганлар шовқинлашганча уни қутламоққа тушдилар. Норқул чол ўзини ёмон қўрқитган лаънати жондорни тепмоқ истади. Аммо Салом мерган бунга йўл қўймади. Чол ажабланди.

— Биргина тепмасам, армонда кетаман, — деди сўнг. — Жонимни товонимга туширган бу.

— Йўқ, тепмайсиз! — Салом мерган милтиқ қўндоғи билан уни оҳиста нари сурди. — Аввалроқ тепиш керак эди. Энди эса кераги йўқ. Тепмайсиз энди!

— Терисини шилмайсизми буни? — деди Эсон полвон уларнинг фиди-бидисига аҳамият бермай. — Ўзиям лекин зўр жондор экан. Яғринини қаранг. Вой-бўй, панжаларининг бақувватлигини. Жағи билан темирни бурдаласа керак, а?

— Бунақасини биринчи кўришим, — деди кимдир.

— Ўликлигида шунча, тириклигида қанақа бўлган экан бу, а? — деди яна кимдир.

— Терисини шилмайсизми? — Эсон полвон тиқилинч қилди. — Ё қарашиб юборайликми? Шилинг терисини.

— Йўқ, шилмайман! — деди Салом мерган қандайдир бегона овозда. — Буни иззатлаб кўмиш керак!

Энди ҳамма таажжубланиб, унга қаради. Салом мерган бу гал янада қатъий таъкидлади:

— Кўмиш керак буни!

— Нима учун? — бу савол барчанинг оғзидан бирдан учди.

— Шунга арзигани учун! — Салом мерган бўри жасадига эҳтиром ила назар солди.

— Эсингни ебсан сен.

- Эшитган қулоқ нима дейди?
- Аввал терисини шилиб олинг, қўмиш бўлса қочмас.
- Терисини обормасангиз, одамлар ишонишмайди.
- Пулиниям беришмайди.

Салом мерган индамай нари борди-да, узун пичоғи билан ер кавлай бошлади. Шашти қайтарилганидан ўпқаланиб турган Норқул чол ниманидир англаб етгандай бўлди. Аста бориб унга қўшилди. Қолганлар эса гоҳ уларга, гоҳ маҳобатли равишда чўзилиб ётган Чўнгаллага боқишганча жим туриб қолишди.